194

॥उदाहरणप्रदीपोद्योतग्रंथः॥

॥श्रीगणेशाय नमः॥ अथ उदाहरणप्रदीपो लिख्यते॥ स्वाधीतपतिकाकाचिरसहचरोपभुक्ते
क्वचिद्वरोपकरणादिषु उत्कटा सत्यन्तेषामसंतोषादियंतांस्त्यजंतिसखीसहा
यः कौमारेति॥ अत्रतच्छब्दाउभुक्तस्यार्थकाः हिरङ्गेयद्यप्यर्थकः सचसर्वत्रा
न्वेति॥ अस्तिक्रियाध्याहारश्च॥ यः कौमारहरः सः यद्यपिसएवास्तिचैत्ररक्षपा
यद्यपितारएवसंतिइत्यादिक्रमेणान्वयः॥ कौमारंबाल्यं॥ परमरसिकतयातत्रा
पिसंभोगेछोपाइनेनतद्हृतवान् कौमारंअभिनवयौवनमित्यर्थोनचारुः
निषिद्धलक्षणापत्तेः॥ ह्रीयतेपि॥ यत्नेनस्वयमंगीक्रियतेइतिवरः॥ एतेनोभ
यानुरागः॥ सएव उपभुक्तएवमानुपभुक्तइत्यर्थः॥ उन्मीलितः विकसिता
स्तेनयौवनलाभः कलिकावस्थायामेवंद्रांद्रावात्॥ मालतीवासंतिकलतानतु
ज्ञातिः॥ चैत्रेतस्याअसंभवात्॥ प्रौढाइत्यदीपनादिरागल्पद्वास्तिलिनः अ
तोमंदत्वेपविरोधः॥ कदंबोधलिकदंबः सर्वदिक्संचारित्वेनकदंबाकारा
त्रनिलाइतिवायुविशेषणंवा॥ तेनचैत्ररक्षपाइत्यनेनाविरोधः॥ वसंतेस
कलपुष्पाणि वर्ण्यतइतिकविसंप्रदायइत्यपिकश्चित्॥ यत्नभाइत्यपाद्

ततश्चात्रविनम्रेमपात्रताप्रकटनेनानुरागाढ्यैर्ध्वनिर्षितभावः

यत्संतघनसमययोः द्वयोः अथतुराजयोर्ग्रहणायतथोक्तमितिचंद्रीयास्तः

तिपाटेकल्पनंतन्निर्बीजं॥ यत्तुतद्दूषणंवर्षासुनदीकूलेरतस्यावर्गनादिति॥
तत्रकुंजनिकुंजेतद्नौचित्येपितीरनिकुंजेतद्नौचित्याभावात्॰ यथामेघैर्मे
दुरमित्याद्यपिहीपिका॥ चोनधारोतरावेत्यर्थः॥ अत्रप्रौढ युवानइतिश्लि
ष्टविशेषणबलात्अनिलमालत्यानर्यिकालक्षतीतिः॥ सुरभिश्चेनचास्याः प
त्नीलताभैः॥ चकारोप्यर्थेस्मासहमर्थकाव्ययानंतरंयोज्यः॥ अस्मिन्सत्यति
उंतनेहिसैवेयस्यद्राङ्मोहेद्यलाभोनस्यात्॥ तथाचाहमपिसैवउत्कंठाहेतु
वस्यांतरंनप्राप्तेत्यर्थः॥ तथापि॥ तत्तदसद्दुपभुक्तसकलसामग्रीसत्त्वेपि॥
तत्रेत्युपभुक्तइत्यर्थः॥ कःसुरतेत्यादिसप्तम्यंतत्रयेप्यन्वेति॥ तेनसर्वेषामुप
भुक्तत्वलाभः॥ अतएवधारंधारमुपभोगेपिभुज्यमानानामसंतोपादेयत्वा
त्गुरुसांनिध्यादिनाक्षणमात्रविरामेप्यसंतोत्कंठयाविद्यमानायास्तथा
पुत्कंठनइतिविरोधोतिरपिसंगच्छते॥ तेनसुरतलीलाविधिरपिनान्यादृशो
येनक्रीडास्थानैक्येपुत्कंठास्यादितिव्यज्यते॥ तरोर्यानर्मदायारोधोस्ति
रंवेतसीलतावितानतयाउतातरांश्रयत्येनमेवतरुंतस्यतलमधो
देशस्तस्मिन् सुरतहेतुर्योव्यापारोगतनादिस्तसंबंधिनीस्त्रीलावेषवि

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

न्यासादिः यद्वातद्धेतुरूप्यापारूपापालीलाकुसुमाभरणादिप्रसाधनरूपा
क्षिताश्लेषचुंबनादिरूपाया तद्विधोः तत्संपादनेइत्यर्थः॥ आत्मनः प्रकृतिविरो
धेनदुष्कालव्यवधानंगतेषामसंतोपादेयत्वंवारत्वंक्ष्यादिभावनीयमिति
विभावनालंकारइतिदीपिका तन्नप्रकृतिविरोधइत्यस्येतरजनविलक्षणः
प्रकृतिविरोधइत्यर्थः। एतेनप्रकृतिविरोधइत्युक्तं। साचासौंदर्येनेनपरिहृतत्वा
मपास्तं इतिहँसोक्तंप्रत्युक्तं॥ पार्यंतिकास्याद्हेतुश्चअत्रविप्रलंभः। स्वाधीनपतिका
याअपिगुरुसानिध्यादिनाक्रीडास्थानाप्राप्यास्वंजनमिथुनस्यनिधिस्था
नाप्राप्तेवसुरतप्रतिबंधेतत्संभवदितिदिक्॥ यत्तुतत्रेत्यस्थानसमीपानु
भूतेरित्यर्थः॥ तथाचानुभूतेरेवातीरस्यासंतोपादेयत्वसूचकोक्तंठेवात्रा
प्यतइत्यर्थःहुः॥ तद्विभावनालंकारप्रतिपादकसकलालंकारग्रंथविरु
द्धं॥ केचित्तुकाचिद्देवातीरेपरपुंसाकृतसंकेतानइतिंगोपयंतीसखीमा
हेतितात्पर्यमित्याहुः॥ तत्रउत्करीत्यावरोपकरणादिनामसंतोपादेयत्व
परिशेषात्तद्विप्रलाभस्यांदृतात्पर्यस्यस्वारसिकस्योल्लंघनेनतथातात्पर्य

वस्यनेप्रमाणाभावात् विधितिरोधाभावाच्च॰ तत्रतारणेआद्यचतुर्थ
वाक्ययोरुपयोगेपिद्वितीयातृतीययोरनुपयोगाच्चेत्याहुः अत्रअविमृष्टवि
धेयांशोहारश्रीरंसः श्रीः नायकमानेतुंप्रेषितांदूतीतदुपभोगलुप्तचंदनांतेन
विनैवायातांकिमिहमिति पृष्टवत्यांनायिकायांवापिस्नानव्याजेनगोपयंतीट
तीप्रतिनायिकायाउद्दीपनायस्नानकार्यंप्रतिपादनमुखेनसंभो
क्ष्यतेपो गन्निलोत्पाटिकौइयमुक्तिः। निःशेषेति॥ यत्तुस्नानस्यदूत्यभुपगतत्वेतदुपपा
क्रियेयं दकंनिःशेषेस्याद्विंवाक्यासांगमिति। तत्रसंभोगप्रकारस्नानस्यापिस्नानकार्य
प्रकारमुखेनैवविदग्धोत्तमनायिकयाऽतिजनप्रतारणायकर्तव्यत्वात्तेव्यंजन
यातद्वाक्योपपत्तेरपास्तत्वात्तत्संगते॥ नचकदापिस्नानतदंति
कगमनयोर्दूत्यानिवेदितयोरन्यतरयत्वेपस्यांपिसत्यांपन्नोत
दंतिकगमनस्यमिथ्योपन्यासोनिर्बीजएवस्यादितिवाच्यं॥ दूत्योरप्युक्त
योस्नानस्यैवसत्यंनतदंतिकगमनस्यगमनेत्यवस्यमेवागतःस्यादिति
प्रतिपादनस्यतत्सत्याभासत्यविदग्धजनप्रतारणोपयोगित्वात्त

साधनाहरसंतमिथ्यात्वप्रतिपादनस्यचनक्कारणेमिथ्यात्वकथनप्रयोज
नत्वाच्च।।एकमिथ्यात्वकथनस्यसत्यतयाप्रतिभासमानवाक्यार्थेपिमिथ्या
त्वव्यंजनद्वारानिःशेषसाध्वित्वबाधमपदव्यंगोपकारकत्वाच्चमिथ्यावादिनि।।
तदंतिकमगच्चेवमयागच्चावहुधाप्रसाधितोपिनागतइतिवादिनी।।हूती।।नतुस
खीमप्रतारणादिकृतत्वात्।एतेनमिथ्याभाषणयोग्यता।।बांधवजनस्यमल्ल
क्षणस्य।पीडाजननंतदुहृदयासंपादनमितिज्ञानाल्येहतःमत्सकाशात्यद्वा
हतःअस्मिन्देशेस्नातुंगतासि।स्नानकालादनतिक्रमभयात्नहीमहीयथो लोभा
र्थंतिकमगच्चेवेत्यर्थःतस्यपरवेदनानभिज्ञस्य।तहेद्राक्षस्यवापुनरेवार्थेने
वेत्यर्थः।अधमस्यपरवेदनानभिज्ञस्यवहुधाकृतापराधस्य।अत्रेतस्तस्ये
त्याद्यांमिथ्यात्वस्यैवोपपत्तेः।।तदुपक्षापादकमाहनिरीति।यतस्तवस्तनयो
स्तटंशोंतसमदेहनिःशेषंयथास्यात्तथाच्युतंस्खलितंचंदनंयस्मात्तथा।न
तुउरस्थलंबनापिसध्यादिरूपनिम्नांशतभागोपिवाप्यांगंभीरजलारा
यत्नात्पिच्छलतीरत्वात् तद्दत्तवहलंजननत्रपापारवश्यादेसवपलग्नाग
युव ३

असंभवदुत्क्रमित्यर्थःनेत्रमध्येचुंबननिबंधादितिभावः
स्खलत्कीलतसुजलतायुगलेनतटस्थेवोन्नततयापरामर्शात्अतएवच्युतं।।नतुच्या
विस्खलितंवा।।यंगपक्षेतुतत्रैवमर्हनाधिक्यात्।।संध्यादेनायकस्करपरामर्शार्ह
योगाच्च।।एवमुत्तानतयावहलजलसंबंधाद्दंतक्षोधनाणुत्वादीनामाधिक्यसंभ
वेवहनाच्चाधररागवनितरांमृष्टरागःनक्षिप्तःनचोत्तरोष्ठःसुज्वतयातसंबंध
मायात्।।हरयासम्यगास्खालनाच्च।।व्यंगपक्षेतुतत्रैवचुंबनविधेः।।ओष्ठ
।तन्निषेधाच्चतत्रैवतक्षतंतथात्वं।नेत्रेहरंप्रोतभागएवानंजनेत्वं।हरमित्यर्थ
मितिचयुक्तमितिलवतनुःतन्वीरुद्धा स्नानोत्तरमभोजनातअतएवपु लोभा
लकिताजननभयादंगजलाहरीकरणात्पुलकोरोमोद्गमःव्यंगपक्षेका
र्यसुरतश्रमयात्।पुलकश्चतत्रानुभूताद्भुतरसस्मरणात्।असंपूर्णरं
तत्वाद्धा।एवंविधायारूढतार्थपाचोयुक्त्यासाधारणेष्वेतेषुअवग
तेषुवक्ष्याविद्यौनमनाधिक्यात्वोध्याश्चदुःशीलादिरूपवेदिष्यय
वलाधमपदार्थोदुःखप्रयोजककर्मशीलस्वरूपःवाच्यतादृग्यांतादृक्क
र्मोत्तरसाधारण्येनावस्थितोव्यंजनयादूतिसंभोगरूपलादृक्कर्मज्ञा
लक्षाकारेणपर्यवस्यति।एवमेवबाधमपदस्यव्यक्तेजेत्वंनाम।स्मरति

"Marwari Sahitya Sansthan Jodhpur" "Marwari Sahitya Sansthan Jodhpur"

रत्नरानपेक्षतयाव्यंग्यबोधकत्वाच्चप्राधान्यं। चंदनव्यजनादीनांतुस्नानकार्यत
यातन्निबंधनांयोग्यतयासंभोगांगभूतश्लेषचुंबनादिकार्यतानुसंधानेस
तियद्धंजनद्वारातत्साहित्येनैवसंभोगगमकत्वमितिविशेषः। तरुण्यनंतु
अविरुद्धजनप्रतारणायापातत: स्नानसंभाराय। एतेननीचकर्मका
रित्वस्याधमपदवाच्यस्यसाधकंव्यंग्यमित्यपास्तं॥ हृतीप्रेषणासापेक्षत्वाद
पितदुपपत्तेश्च। स्नानसाधारणपार्थमेवापिमित्युक्तेनतुरहंसरःनदीमि
तिवा। अत्रयदिनिर्दोषत्वादिवाक्यार्थेषुनवेसव्याहारेपिनन्युनपदतां। दुःखि
तत्वविनिवर्तकोऽत्रसामान्यस्यदुःखातिशयव्यंजकत्वेनगुणत्वात्॥
अतएवनाधिक्यादिप्रदोषोपिदोषइत्याहुः अत्रयदहंतत्सायाबांधवबुद्धिर्य
श्चतस्मिन्नधमेतंतथाप्रेमतद्युक्तमेवमप्येवंविधवचनापात्रस्मितिर्ष्या
हेतुकविप्रलंभसंचारिनिर्वेदध्वनिः। तदनुगुणश्चहृतिभोगः। चंदन
व्यजनादीनांचवाच्यानांव्यंग्यानांचपरिरंभचुंबनायनुभावानांसंभोगो
त्कर्षद्वारेणोपायांउत्तेजकानांनिर्वेदोत्कर्षकत्वमितिसव्यत्रविस्तारः। यामत
रुणमितिसंकेतस्थलेव्यासंगवशेनानागतांस्वीयतत्स्थलगमनंतापयि
तुंतत्रस्वंजुलमंजरीमरायोपस्थितंनामकंदम्बकं विषमयंवि

प्रलंभवर्णनमिदं। ग्रामएवतरुण: तेनदुर्लभत्वं। यत्तुग्रामेस्थननजन्मा
धेकग्रामत्वात्सदनुरागदार्ढ्यसंकेतदानयोग्यतावाव्यज्यतेदं। द्वांतरहे
पुनदृष्टवातीतिनत्रएवंहिदिनांतरेसंभोगस्याद्यानुवृत्तौवप्रलंभनस्य
लघुत्वापत्तेः। जनसंनिधानेपि - एषा: अबलोकनस्थलगमनसंभवस्थ
ले सपत्नयेग्रामेतुल्यमित्यपरेतरुण्याइतिहृयोस्तरुणत्वेनपरस्परानु
रागोत्कर्षेव्यिज्यते। नवेसादिमलीनीभावोपपादकंविशेषणंचंचुलो:
शोकनवेसनेनतत्तनवस्तनःकरग्रहणसोचितेनाविकृणीयता।
एवंसंकेतनिकेतनचिह्नहस्तनायकदर्शनस्तंमालिन्यंविषादरूपव्यभि
चारिभावोत्कर्षव्यंजनमुखेनविप्रलंभाभासंपुष्णातिइत्यन्येसनाथोयु
क्त:। नाथसहित:तेनातिशोभाशालितयानात्मसादृश्येपिअधिनर्व
र्णीयतो। मुहुश्चारंजनताभयेनदृष्टेसातमविरहात्। पश्यंस्यामचती
तिवर्तमाननिर्देशाभ्यांदर्शनमालिनीभावयोरविराम:सूच्यते।
ग्रामतरुणंमुहुपश्यंस्यास्तरुण्यामुखछायामलिनाभवतीतिसंबंध
पश्यंस्याइतिवर्तमानोद्दशादर्शनसमयएवमालिन्योदयात्कार्यका
रणयो: पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकार: ३। स्वयंदूतीम

ह्यकिनीगंगाव: युष्माकंमंदतांअज्ञानंपापंवाअन्हाय स्नटितिभिधाहिति
योजना।भिंधाहितिपाठ:प्राप्तादिक:आदिषिअर्थधातुकत्वेनश्नमविकर
णाप्राप्ते:२महर्षिसेवितत्वेनतीर्थांतरात्व्यतिरेकंदर्शयितुंविशिनष्टि।स्वच्छ
हेति।स्वच्छंस्वइंवतवाताहिपरतंत्रंयथातथाउघलतउद्धूतअंबुवि
शेषणंतेतांचबाहुल्यात्गांभीर्यलाभः।अथचअघंनिर्मलंकृधस्पज
लस्यजलप्रायदरास्पकुहरेतरंगरूतविलेघात्दुर्बलंतद्वितरत्वेग
तिरायेनजलवत्।इदमप्यंबुविशेषणं।यद्वा घातारुस्नातारितरेति।स्रो
तोभिरंबुघटाविशेषणं।अंबुन घटाघरंपराकांतिर्यतयाप्रार्घन्
विनश्यन्मोहोअज्ञानंयेषांअतएवहर्षः स्नानस्यप्राधान्याद्हाहिकृत्ये
नलाभोपिपृथगुपन्यासः।यत्तुस्वस्पंदरघायत्रेतिसरूपिकथंचि
त्पूर्वोक्तार्थपरतयेवनेयम्।पुनर्विशिनष्टि।सामान्यनयंतरात्स्वरू
पस्तमपिविशेषंदर्शयितुं।उघंतप्रकामानाःउदारामहांतोदद्दुरा
भेकायासुएवंविधार्यःकूंहरायस्यांसा।तरंगाभिधातैरुपरिभंगे
नतासांप्रकाशनात्।तथादीर्घाआयताःअहरिद्रा:द्राक्षादिबाहु
ल्येनारूढायेद्रुमास्तेषामंदन्योपिदीर्घइतिहेत्वालंबोहः पातनंते
नउद्रेकउर्ध्वप्रसरणंतद्युक्तायेतरंगास्तएवमेदुरमेदोनिबिडा

हंकारोयस्याः।महोमीतिपाटेनउद्रेकोयेषामीदृशामहोर्मयइतिव्या
ख्येयं।अन्येतुदीर्घेतिभावप्रधानतेनदीर्घत्वादहरिद्रास्यर्थः।यद्वादीर्घ
संतंमंदाकिनिविशेषणं।हरिद्दीर्घेविस्तृतेत्यर्थः।अहरिद्रेत्यादिद्विती
यंयद्वातत्रापिनाकारप्रश्लेषःहरिद्वत्वंचप्रवाहसंबंधात्तुघमूलतया
ग्लानत्वमित्याहुः।यत्तुदद्दूरःपर्वतविशेषःपूर्वव्याख्यानेकुघकुहरेति
पौनरुक्त्यापत्तेःमंदाकिनीचगंगाकिंतुदक्षिणस्थनघंतरमेव।तस्ये
वदद्दूरगीरिसंबंधादितिकश्चित्।-तुप्रसिद्धिविरुधमिति॥४॥विनिर्ग
तंमिति।यंप्रस्तंहयग्रीवं।मानदं।शत्रुमानखराऊकंमिथमानदातारं अहंकार
असमंदरात्नतुष्टदात्।विनिर्गतंनतुप्रस्थितं नाप्यमरावत्यांप्रवि
ष्टमद्दघयाअमरावतीविजयोविषयिण्यापिययाकयाचिद्दिघयाता
द्दशोघाप्यिनत्वमपिश्रवणान्यायेविनिर्गमविशेषणमेवनत्पक्षे
क्षणं.विनिर्गमस्प्रयोजनांतराधिनत्वाचंगतावपिअमरावतीपतरत्रा
पिवासमायातीतिसंभावनायाभ्रमसंभवात्.नाद्दास्यहयग्रीवस्यो
यौत्कर्षचंमकृत्वात्।उपश्लेषवर्णोपिकणिकयाश्रत्या।नतुद्दतमुरसेन।
ससंभवेनसभवेन।इंद्रोणअव्याहतैश्वर्येणापि।स्वयमेव।दौवारिका

कानोचित्वंवासहत्वात्दुलंसीभंपातिता।। पथाकथंचिन्निःसिप्ता।नतु।वि
श्व—निहिता।अर्गला।नतुकपाटफलकेएवलापितेइतिभावः।उपश्लिष्टेति
पातनक्रिययासमानकर्तृकं।अत्रमरावतीत्यश्लीलं॥५॥ ॥इतिकाल्हो
पनामकनागेशभट्टविरचितेउदाहरणप्रदीपेप्रथमउल्लासः॥१॥ ॥श्रीः
काचिदुपनायकंसंगमार्थिनिबहिर्गंतुमातरमाहमाएइति।मातर्गेहो
पकरणमद्यखलुनास्तीतिकथितंत्वया।तद्गृणकिंकरणीयमेवमेवन
वासरःस्थायि॥अत्रमातरीसनेनादरार्थोग्यत्वसंलंघनीयाज्ञत्वंच
धन्यतेगृहेसनेनावश्यकृताउपकरणंअत्रेंधनदुग्धादिसामग्रीसर्थ
कं।तेनसाकल्यं।तेनान्यथासिद्धिपरिहारः।एकैकस्यंधनादेरप्यसंभवेतुपार्श्ववा
सितोपिगृहणसंभवः।अत्रेसनेनायेवसंपाद्यंसाधितं।प्रतिपादितमपि
सत्यदांकाराहित्यं।त्वयाइत्यनेनस्वकल्पनाराहित्यं।तद्दिसनेनेत्यर्थकेना
वश्यवक्तव्येशब्दे।किंकरणीयंकर्तव्यं।भणेत्यनेनस्वप्रेरणं।एवमेवाधुना
दृश्य माणावस्थएवतेनदिनावसानेत्वत्प्रेरणयापिकुलांगनयामया
नगंतव्यमितित्वरयाप्रेरयेतिवाचोयुक्तेः।स्थायितास्थिरेनेत्यर्थः॥
एवमेवव्यापारश्रेष्ठएवस्थायीनभवितुमर्हइत्यर्थइत्यन्ये।केचित्तु

प्रसंगंहकार्यंस्यादतएवास्थैर्यविहारंकर्तुमस्यमाकाचिन्मातरंप्रसाहेत्य
वतार्यणोजाइतिपाटमंगीकृत्यएवमेवदिवसोनयातिगृहोपकरणंगृहकार्यं
अद्यैवनास्ती।नन्वयंहातथाचनदृव्यापृतावानकदापवसरइत्यपिप्रसंग
इंकावारणंएवमेव।व्यासंगंविनातथाचनिर्व्यासंगतयास्थातुमर्हाक्मन्ना
तृगृहेचकर्मभावात्किंकिंचित्करणीयंअनुष्ठेयंकर्तव्यंमया।तदर्थंबहिर्गे
तुंप्रेरयेत्यर्थमित्याहुः।तन्मतेबाहुल्याकाहावश्यकेऽनीयर।अन्यथाकिंचि
दूनेसेवयदेत्।प्रकरणाच्चकार्यमेवलभ्येत।गृहोपकरणमितिवानघज्ञे
ते।एतेनकार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वज्ञापनंविनानतथाशंकाराहित्यं।प्रत्युता
नावश्यकृतयाशंकैवसंभावितास्यादितिमंदोत्कमपास्तमित्याहुः।प्रियानु
नयार्थंप्रहितांतमुपसृज्यागतांदूतिंप्रतिनायिकाआह।साहेत्यादि।साध
यंतिसखिसुभगंक्षणेदूनासिसंमरुते।सद्भावस्नेहकरणीयसद्दशंतावद्दि म
चरितंत्वया॥मरुतेमदर्थेसुभगंसुंदरंतंनायकंसाधयंतीआत्मवशंकु
र्वतीमत्प्रतिकयागमनायप्रतिक्षणंअनुनयंतीवात्वं॥साधयंतीत्यपिसएव
अर्थः साहेतीति।पाठेशासतीत्यर्थइत्यन्ये॥क्षणेक्षणेप्रतिक्षणं।दूनासि
खिन्नासि।मदर्थंतुत्वंखेदवतीत्वयातावत्त्वयातुसद्भावः॥साधुत्वंस्नेहः। सौजन्यं

महिषयस्तयोः करणीयं कार्यं सद्भावोचितं। तथा च सद्भावस्य चयस्य कार्ये स्नेह
स्य चयद्योचितं तद्विरचितमित्यर्थः॥ यत्तु एतदर्थबोधकसमभिव्याहारोऽत्र नास्ति।
तस्मात्ताभ्यां यत्करणीयं कार्यं तत्सद्भावं कार्यं ताभ्यां यत्सद्भावं कार्यं तादृशं चयया
विरचितं फलं तु दैवापत्तमित्यर्थमाहुस्तन्न। घृतेतरेतरसमाहारद्वंद्वस
माहारद्वंद्वगर्भषष्ठीतत्पुरुषेयथासंख्यान्वये बाधकाभावात्। द्विगुभाद्वि
संज्ञामात्रं समाहार इति मतेतरेतरयोगद्वयाश्रयेऽपि बोधवैलक्षण्याभा
दुर्वारश्च वेन यथासंख्यस्य साँमाज्यात्। साहि संभासतदितिमतेऽपि विरोधिनी भूतसा
र हित्येतरेतरयोगेऽपि न विरोध्यीभूतेऽपि तत्सत्त्वाद्वरि स्यात्। विदग्धोत्तमना
यिकया सद्भावमित्यस्य वक्तुमनुचित त्वाच्च। लक्षणामूलीभूतबाधस्यैवी
चित्यात्। उपस्थितयेसद्भावस्नेहकार्यभूतमित्यस्यैव वक्तुं युक्तत्वाच्च। सद्भा
वेत्याद्यपि पदवत् वक्तुं बोधवैचित्र्यादिवत्वात् लक्षणाप्रतिसंधानेपी
व्यंग्यार्थबोधोपपत्तौ लक्षणामूलोदाहरणत्वानुपपत्तेश्चेति दिक्॥ अत्रच निश्चि
तापकारिमात्रांप्रति एवंविधचाटूक्तेरनुपपत्या सद्भावस्नेहत्यादिनाद्यावस्थि
परितंद्यनुसाचरणरूपंलक्ष्यते। तेनच कामुकस्यापराधस्य संभोगात्साध्य
ज्यते। मम धर्मिण्यसाविति तु व्यंजनानंतरमपि नाविरोधविप्रतिपत्तिः॥ नाम

भ्रमणं निकुंजभ्रमणयोरविरोधादितितनोभेदइतिदीपिकाकृतः॥७॥ उभ
यति॥ पद्मेपस्यर्थे व्ययमुअयति। पद्मानिश्चलंनिस्पंदा बिसिनीपत्रेरा जतेचला
कानिर्मलमरकतभाजनोपरिस्थिता शंखशुक्तिरिव। कस्याश्चिन्नायिका
याउपनायिकंप्रतिइयमुक्तिः। बसिनीपद्मिनीलता॥ चलनंद्वारीस्त्रीया॥
स्पंदृस्पयवक्रया॥ स्पंदिर्किंचिच्चलनइतिधात्वनुसारात्॥ कर्मधार
यसमासः पुंवत्कर्मधारयेतिपुंवद्भावः यतुनिश्चलजनस्यक्रियाविहार
व्यापारनिरुद्योगेतिकामुकसंबोधनमिति॥ तन्न॥ संकेतस्थानरूपव्यं
ग्यस्यवाच्यसिध्यगतामपतेः॥ एतत्संकेतस्थानंत्वयानानुसंहितमयै
वोन्नितमितिज्ञानेनैवनिरुद्यमत्वसिद्धेरित्येनिश्चलास्पयत्नाधी
नक्रियाशून्या॥ निस्पंदातदनधीनक्रियाशून्या॥ एतेनपाद्यसंचा
रोपिध्वनितइतिकश्चित्॥ तन्नपरमतोपयेनवाद्यसंचारस्यध्वनि
तत्वात्॥ निश्चलोचलःस्थावरः॥ तद्वन्निस्पंदेसर्थइत्यपरेयत्तुअच
लापृथ्वीतद्वन्नीस्पंदेसर्थइति॥ तन्न निश्चलपदस्यातन्त्रासामर्थ्यात्
किंचपृथ्विवाचकस्यनिरन्वयस्त्रीलिंगकत्वेनभाषितपुंस्कत्वाभावात्॥

पुंवद्भावोनुपपत्तिः॥ मरकतोनीलमणिः भाजनंपात्रंशंखशुक्तिः॥
शुक्त्याकारंशंखघटितंपात्रंनतुमुक्ताशुक्तिः तस्यावलोकावघेतच्चा
भावात्॥ शंखशुक्तिपदस्यतत्रासामर्थ्यात्। अत्रचाचेतनोपमयालेशा
तोपिस्फोटभावः। तेननिजनसंगम्यते॥ केचित्तुनाटकायाविरहवेद
नांकामुकंप्रतिनिगूढंनिवेदयंत्याःसख्याइयमुक्तिः॥ निश्चेष्टावलोका
पांडुतातिशयात्॥ तच्चेनाध्यवसितासखी। विलिनीयत्रेतापाधिपता
राजतं॥ अत्रनिश्चलअलसेतिकामुकंविशेषणंसंबोधनमेव॥ अचे
तनोपमयानिश्चेष्टत्वातिशयस्तेनचविप्रलंभातिशयोव्यंग्यइत्याहुः
॥८॥ मुखमिति॥ इंदुसदृशायास्तनोरारोहतरुणिम्नउद्भमआवि
र्भवोमोहते। स्वकायजननेनियंत्रितोभवतिस्फीतोभवतीत्यर्थः।
उत्कृष्टवल्कलसंबंधात्स्वयमपुत्कर्षप्राप्तइत्यर्थः॥ प्रकृत्येवेयमिंदुव
दनानत्राप्येवंविधंनवयौवनविज्रंभणमिसतिकृष्टमापतितंविदग्ध
युवजनस्पृहयेवं। खेदचेतेति॥ अहोरम्।णीयतातिशयइतिविस्म
येवाभाग्येनसपत्नंपरमोत्सवस्थानंयुवजननयनानामितिहर्षेवा।
वतामंत्रणसंतोषखेदानुक्रोशविस्मयइतिनानार्थकोशात्॥

स्फीतताचिन्हंअनेकस्थानेऽनेकविधकार्यजननरूपंदर्शयतिमुखमि
ति॥ यतोमुखंविकसितंनस्तंसितंस्मितंस्यात्स्यंदिताधरमिमुत्फुल्लस्त
णहास्यविशेषरूपयत्तथाभूतं॰ प्रेक्षितंदृष्टि॰ वक्रितःनियतसंवृद्धःचतः
वक्रिमातीयगानित्यंयेनतथाभूतंतथागतिःगमनंसमुच्छलिताः॥नि
रंतरंअतिशयेनप्रादुर्भूतोविभ्रमायत्रतथाभूता॥मतिर्बुद्धिः॥ सत्परिमि
तविषयत्विकाउरःवक्षस्थलंमुकुलितोमुकुलाकारोईषदुन्नतोस्तनोयत्र॥
जघनंऊरूमूलभागः॥ अथबंधायअवयवांतराविभागायोद्भुरः आ
कलितस्फारभावेउत्कृष्टेपीनमितियावत्॥ तथाचासाधारणस्मिताप
नेषःस्फुटमेनयौवनोद्भेदयवगमयतीतिभावः॥ अत्रचपुष्पदलसंकोच
विगमरूपस्यविकासस्यपुष्पधर्मस्यास्मितेस्वेच्छानियंत्रितत्वरूपवर्णक
रणस्यचेतनधर्मस्यदृष्टौ॥ ऊर्ध्वगतिविशेषरूपस्यसमुच्छलनस्यमूर्तध
र्मस्यविभ्रमेसंस्थायामर्यादायास्त्यागस्यचेतनधर्मस्यमतौ॥ मुकुलि
तस्यपुष्पधर्मस्यस्तनयोःउद्भुरत्वस्योन्मुखस्यचेतनधर्मस्यउत्कृष्ट
धुरावहनीयद्रव्यंतद्रूपस्यजघने॥ तद्वद्द्रव्यांतराभावेनबाधितत्वा
त्॥ नेदृस्यहर्षस्यचेतनधर्मस्यअतोद्भिद्योवनोद्भेदबाधितान्वय

काव्यभावनापरिपक्वबुद्धेः सुहृदयस्येवप्रकाशंतादीपिकाद्यैस्तत्तु विकासेनासं
कुचितत्वसंबंधेनसातिशयत्वंलक्ष्यासौरभादिव्यंग्यंवशीकरणेनस्वाधिनत्वंलक्ष्यते
ऽभिमतविषयप्रवृत्तिःसंबंधः॥प्रायुक्तंव्यंग्यं। समुच्छलनेनबाहुल्यंलक्ष्यते॥प्रा
योज्यप्रयोजकभावःसंबंधः॥बहुलंहिसमुच्छलति। सकलमनोहारित्वंव्यंग्यं। संस्था
पासनेनाधिरत्वंलक्ष्यते॥हेतुहेतुमद्भावःसंबंधः पूर्वंमुग्धतयाऽऽगजनसंनिधौप्रियतमे
व्यंगीकृतमयहिमतिरासीत्। इदानींतु मौग्ध्यत्यागार्जनथेत्यनुरागातिशयोव्यंग्यःसुक
लितत्वेनकाठिन्यंलक्ष्यतेनिविडंचयचत्वंसंबंधः। कठिनाहृतत्वमितियद्दोढ्नत्वंलक्ष्यं
ऽऽलिंगनयोग्यत्वेव्यंग्यमितिप्राहुः। श्रीपरिचयादिति। जडाः ऽनभिज्ञाजनाः ऽपिव्यु
त्क्रमेश्रीपरिचयादपिसहृत्संबंधपरिचयः तस्मादपिचतुरजनचरितानांज्ञातारोभवंति
हिस्वार्थैकामिनीनांयौवनमदः स्वयमेवललितांनिसंचरणदर्शनवचनहसितादिगतभंगि
विशेषात्उपदिशति। तथाचविदग्धजनचरितस्वरूपानभिज्ञानानामपिनैवोपदेशं
सहृत्संबंधात्तदवगमः तत्किंबहुव्यक्तस्वरूपाभिज्ञानांतदभिलाषुकाणांउपदेशेन
हिज्ञानमित्यत्रेतिभावः ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगरूपोपदेशकर्त्तृत्वस्यचेतनधर्मस्याचे
तनेयौवनमदेवाधात्सामान्यविशेषभावसंबंधेनज्ञापनमात्रंलक्ष्यं ऽनायासेनल
लितादिज्ञानंव्यंग्यंउपदेशेवानायासज्ञानस्यप्रसिद्धत्वात्। इदंचविदग्धैरविदग्धै
रिबुध्यतइत्यूढंकेचितुयथाश्रुतंयोजयंतितन्मतेउत्तरार्धमर्थांतरन्यासइत्याहुः॥

लालितानिभुकुमारतयांगानांविन्यासोलालितंभवेत् इक्कुकलक्षणंलालितंअ
नाचार्योपदिष्टस्यालुलितंरतिचेष्टितमितिउत्कलक्षणंबाधकुवचनमाधर्यकविधो
कविलासादिहावसंग्रह। तथाचामरेणस्त्रीणांविलासविधोक्तविन्नमालालितंतथाहि
लालितेस्मीहावाःक्रियाःशृंगारभावजारत्यादिनेषुहावपरवाच्यत्वंप्रतिपादितं।
एतेनलालितानीतिविध्यमानेसर्थः विभ्रमालालितंतथेत्यमरइतिमंखोक्तमपास्तंको
शस्यान्यतात्पर्यकत्वादित्यने॥१०॥एहेलिचिरप्रवासिनिनायकेनापिकावस्थांबोध
यतःकस्यचिदुक्तिरियं। एतावन्मात्रस्तनिकाएतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्यां। एता
वन्मात्रावस्थाएतावन्मात्रैर्दिवसैःपरिमाणेदहप्रत्ययः। अक्षिपत्राभ्यामिक्षपलक्षणे
तृतीया। एतावत्परिमाणेचंपकपद्मकोरकपरिमाणे। अक्षिपत्रयोर्विकसितकम
लादिपरिमाणत्वं। विकासितदाडिमादिपरिमाणादिवसैःहूयमध्युपलक्षणेतृतीया
करणेवातृतीया। अत्रभुक्लीकरणप्रसारणप्रसारितोर्ध्वस्थापनादिरूपहस्तचेष्टा
संख्याप्रदर्शनांगुल्यग्रधारणात्मकेनाभिनयेनस्तनादीनिपरिमाणविशेषाभिधा
नेतावन्मात्रयोनियमितशतयः। दिवसैरित्यस्यवर्षैरितिव्याख्यानंतुनिर्विजित्वा
दुपेक्ष्यं॥११॥भट्टेति। अत्रयत्नः प्राकरणिकराजपर।स्तत्परश्चेयस्यप्रकृतस्य

शस्तःकरःपाणिःनिरंतरंदानार्थंगृहीतांबुसेकंशोभनोभवेत्। भद्रात्मनःशोभनस्वरूपस्यत
स्वभावस्यवाद्युरिभिः। अतिवक्रतयाअनभिभवनीयशरीरस्य। वंशःकुलंतत्रोत्पत्ति
राधिक्यंयस्यमहाकुलजन्मनइतियावत्शिलीमुखानाराचाःसंग्रहोऽभ्यासदार्ढ्यंअ
नुपस्खलनेतिअबाधितज्ञानस्येत्यर्थः॥ गतिर्गमनं। अवारितंगमनंयस्येत्यर्थइत्यन्ये।
अनुपस्खलतांअदृष्टानांगतिर्हितकर्तेतिपरैः परेतिशत्रुनिवारकस्य। अग्रपरिवारणायस्य
श्रेष्ठस्यकथंकिंतापितलक्षितभद्रजातीयस्य। भद्रोगजजातीविशेषःदुःखाधिरोत्यशरी
रस्य। अनुद्धतात्विशालायशंस्यपृष्टदंडस्योन्नतिर्यस्यःकृतश्चमरसंग्रहस्यअनुद्धतधी
रस्य। परस्योत्कृष्टस्यगजस्यकरःशुंडादंडःमहजलसेकसुभगोभादिति। राजावाच्यो
हस्तीप्रतीयमानः। नचार्थक्षेपाच्चनतुव्यंजनेतिवाच्यं। यस्येतिसर्वनाम्नःप्रकरणापेक्षा
श्रौत्येनाभिधानियमनात्तन्नियमनायायंक्षेपांगीकारात्॥ ॥इतिश्रीकाव्योप
नामकनागेशभट्टविरचितेउदाहरणप्रदीपेद्वितीयउल्लासः॥ ॥२॥ ॥७॥ ॥७॥
जलाहरणवर्त्मनिनदीगृहेउपनायकोपभुक्तापाधर्मजलनिःश्वासानुपभोगाचिह्नेनो
पभोगंसंभावयंतिसखीसंबोध्यसंगोपनार्थंकाचिद्हाअइतिअतिविकलंजलकुं
भंगृहीत्वासमागतास्मिसखीन्यरौत्सं। श्रमवेरसान्निध्यनिःश्वासनिःसहाधिश्रा
प्यानीक्षणम्। पिच्छलमितिपाठेपृथुलमित्यर्थःसखीसमक्षंतार्थनाध्यनंजलकुंभं

जलपूर्णकुंभतेनदुर्वहत्वंगृहीत्वांसमागतातदापित्वरितंनशनैःतेनमध्येविश्रमाधिक्यभावः आस्मि।अहं।अपिशपितसुकुमारतनुः।आप्यांसचेदतिशययोग्यताध्वननांश्रमजन्यस्वेद सलिलनिश्वासाभ्यांनिसहानिर्बलाचलितुमक्षमेतियावत्।सलिलत्वोक्त्यास्वेद बाहुल्यं।श्रमस्वेदसलिलनिश्वासाभ्यांविशिष्टापिनिःसहासहायरहिता।अशक्तिश्च इतिकश्चित्।अन्येदशजलकुंभवहनजयएवायं।श्रमोनान्यथाशंकिष्ट इतिसरयीषुरतिगोपनंसामाजिकान्प्रतिव्यक्तीभवति।।१३।।ओत्रिदमिति।।हत कामुकसंभोगदूतीप्रत्युपभोगविकेरतंज्ञातवत्सानामिकायाइयमुक्तिः।ओत्रि द्यदौर्बल्यंचिंताजसत्वंसनिश्वसितंममंदभागिन्याः छलेसरयीत्वामपिप्यहप रिभवते।तुहेनिद्वितीयांतंतत्रापितथानुशासनात्।अन्येतुशेषषष्ठ्यंतमाहुः तदाछायातवेति।हसरयीनिःश्वाससहितगतनिद्वादिकर्तृ।अत्यभामधेया याःममछलेमदर्थंत्वामपिपरिभवति।पीडयतीत्यन्वयः।तांतावत्परिभवत्येवकार्य र्यगमनागमनादिनाकामुकप्रसादनव्यापारेणत्वामपीसप्यर्थः।अतएवस्वस्यमंद भाग्यत्वोक्तिः।।अन्यछलेनान्यस्यदुःखंकिंतुसमदुःखसुखत्वेनसरव्याएवेयतः।स खांतिकेचिल्लुहंकेरमितिपटित्वामद्रियमोत्रिद्यादिकस्नेहवशात्वामपीपरिभवति

अतएवोक्तंसरयीतिएतेनात्रपक्षेस्वीयप्रौत्रिद्यारेरन्यपरिभावकत्वासंभवात्स्वजातीय लक्षणेत्यपास्तंएकेनोभयपरिभवारव्यर्थसमुच्चयानुपपत्तेश्चेत्याहुः।।भागोरूपाद्रिकं प्रोक्तोभागधेयैकशब्दयोरितिविश्वः।।१४।।तथेति।वेणिसंवरणेकुरुनिग्रहानुद्यमेनयु धिष्ठिरमपोक्षमाणंभीमंप्रतिसहदेवस्य।आर्यकदाचित्क्वचनेगुरुरियुपालंभनिषेध परवाक्योनरेगुरुः।किंवेदमपिजानातीतिउपक्रम्यभीमसेनोक्तिः खिन्नेइत्यस्येत्यमि त्यादिःगुरुःसाक्षादनभियोज्यःयुधिष्ठिरःइत्थमनुनयकारेणखिन्नेम्लानेमयिखिद्य तेइनेनेतिखेदंमात्सर्यमप्रियगौरवेणेत्यादिःकारितेनम्लानंभजतिभजनंयोगः।अन्येतु गुरुःविषयेखिन्नेदीनेमप्येवाद्यापिखेदंक्रोधंभजसिनतुकुलाप्यितिसाहुःकृतघ्नकुर्वपशेषः अस्यसामान्यशब्दस्यापिविशेषसन्निधानाद्विशेषांतरपरतातेनदुर्योधनादिलाभः।।आधामि। एवंदुरवस्थोयामपियद्वाज्ञातवासनिस्तारात्प्रत्युपकारंसमर्थकालेति।नभजतीतिसोप हासः।काकावाकार्थःतथाभूतांस्त्रीधर्मिणींदुःशासनालूनवसनकचपाशांविशिष्यभव त्संन्निधावपिअकथनीयदुरवस्थांनृपेरेवसदः।समातस्मा।पांचालस्यतनयांनतुयस्यक स्यचित्।तेनजस्रुममसतः पूर्वमपरीक्षितत्वं।अस्मत्संबंधेनैवतथात्वमितिभावःनाद शद्दिष्टेतिभजनक्रियापासमानकर्तृकं।उषितंस्थितमितिचमावैकप्रत्ययसिद्धंद्वितीयांतं।दृष्ट्वेत्यस्यकर्मतथाचयत्कलधरेरस्माभिर्वनेद्वैतवनेव्याधैःसाधंनिवासप्रस्था

दृ ऋषिनियेत्सु चिरमुषितं तद्दृष्ट्वा विरायस्यराज्ञः । आवासेगृहे उनुचितस्यसुदारिक
र्मकर्मणआरंभेणनिर्मितंगुप्तंयथास्यात्तथास्थितं अनवस्थानंचदृष्टेत्यर्थः । केचितु दृष्ट्वे
सेतदुषितमित्यनेनसमानकर्तृकोसंनिधानात् । तेनपंचानामपि तद्दर्शनंलभ्यतइत्याहुः
॥१५॥ तइआइतिस्वनायिकातत्सखीमयेननिकरवर्तिनिन्यांप्रियतमांसास्वादपहायना
यिकाकपोलगतंतत्प्रतिविंबस्वनायिकामुखचावलोकनमिषेनसादरंदृष्ट्वातद्विगमेतादृश
निरीक्षणनिरतंनायकंप्रतिप्रतिविंबापगमेदृष्टिविकारेणज्ञातरहस्यायानायिकायाःइय
मुक्तिः तहाममगंडस्थलनिमग्नांदृष्टिंननयस्यन्यत्र । इहानौसैवाहतौबकपोलेनसाद
रिः तरायदासाकांक्षिनीमत्संनिधावाणित्इत्यर्थः निमग्नां अनिमेषतयातथाभूता
मिवानतु पतितामित्रीणिमिआमितिपाठेनिमितांनिहितामित्यर्थः । इदानींतत्स्यागमव
स्थायोसोवतद्वस्थेवसा स्निग्धानिमेषा । तथाचसखीसांनिध्यातिरिक्तसकलसत्वे
तादृशदृष्टिविरहस्तदेदानींपदात्मकवाक्यगम्यः । सखीसांनिध्यामावस्यस्वप्रयोज
कत्वमवगमयतिइतिबोध्यं ॥१६॥ उद्देशइतिनायिकांप्रतिसखीनिःकामुकस्योक्ति
रियंदूसावाउद्दीश्यतइतिउद्देशतीरभूभागः । तथाचदूरादेवैव्यंजनैरदृश्यतेनतत्रा
गम्यतइतिनिर्जनत्वंगम्यते ॥ ऊर्ध्वदेशत्वेनाधःसंचरतांसबलनाशिया । नवलो

कनीयत्वंव्यज्यतेइतन्येसरसत्वेनसुष्कत्वराहित्यालघुशब्दराहित्यं । श्रोणित्वे
नगरेष्टनंतथाचतत्रागरगासंचरतामनवलोकनीयत्वाछायावस्तूच्यते । तदोय
शोभयास्थानांतराद्तिशयितः । कुंजोत्कर्षेणगुंजन्मधुकरकरंबितकुसुमसमृध्या
दिरूपेणांकुरितोउत्रेषोसादितोउद्भिन्नोवारमणीविभ्रमोचित्तवृत्तनवस्थानरूपं
गाराद्विभ्रमोमतइत्युक्तं । लक्षणोयत्रसइतनेनपासामपिनस्मरोद्रेद्स्तासामप्य
सोभैहतीतिभवतीः कामवैमुख्येदुत्तरंव्यसनंस्यादितिभावः । नाथोक्तिःनुविभ्रमो
विलासइतिव्याख्यानंतदाख्यानांविकसितं । तयोपेहित् विलासोगेविशेषोयः प्रि
यापार्श्वासनादिषु । विभ्रमस्तत्रकमेव अतएवाभरोपिस्त्रीणांविलासविलोकवि
भ्रमालिंगितंतथेत्यादिहावलक्षणेभेदेन ताउपनिबद्धवान् । नर्महासोतिनिनर्मह
ननरीमात्रं । नकेवलमेतावदेव वैमुख्येबाधकंकिंत्वन्यदप्यस्तीसाहकिंचोतिरतस्मि
न्प्रदेशे । तोमानिनीमानभंजनेऽतिनिपुणत्वेनप्रसिद्धाः यद्वातेनवसुरतस्यसुहृद
इत्यर्थः । सुरतसुहृत्वंरतिश्रमजन्यश्वेदहरणेनपुनःपुनःप्रवर्तमानया । धाताः यांतीतिवा
ताइतिव्युत्पत्तेनाअनेनैवगमनशालित्वेलब्धेपुनर्यातीतिमंदत्वप्रायनायनर्म
हाकुंजोत्कर्षसंबंधात् शैससोगंध्येउत्कर्षएव । तन्वीतिकंदर्पवेदनावत्वंश्रमापना
यकत्वात् । अत्रैवरंतौचिंतंचआसिसतइत्यर्थसाहचर्येणाधातानांअग्रेमनोज्ञः कामः

१ कल्कि: अकांडेनवसरे निमित्तभावोपि कोपायेनतादृशः सरति वायुसंबंधतुल्य
कालंकामिनोजननस्यकामपीडोदयेनकामस्यायेसरत्नुत्रोक्षितांअनेनैवंविधसंभवे
सुरतवैसुरम्यादितिकपितोमकरध्वजः किंवाविधास्यतीतिनज्ञायतइतिध्वन्यते।मनो
भूवेनसयेतसांदुःपरिहरत्वं॥१७॥गुरुजनादिसानिध्येनतंप्रतिविशिष्यवक्तुमशक्नु
वंतीकाचिन्नवस्थानयेवसंनिहितनायकंप्रतिसंकेतकालरचनायप्रतिवेशिनींसबो
ध्यएवश्रूपालंभनताहणोल्लेइति॥नुहृत्यनाईमनाःस्यश्रूयंगिनरेसकलेक्षणमात्रं
यहिसंध्यायांनभवतिनभाभवतिविश्रामउअणरम्भणाइतिपाठेत्वंनथमनाईति।
संझाएइत्यनंतरंणयरमतिअधिकपाठेकेचलमितिबोध्यंनुइतिप्रेरयतिउमना
इकेमेरुणंतेनश्रमादिव्याजालंघनेनापिनावकाशइतिध्वन्यतेगृहभरोगृहकार्य
निर्वाहसकलइत्यनेनसर्वकालीकीव्यग्रतायहिक्षणमात्रंविश्रामोभवतिनहिसं
ध्यायांतहैवप्राप्तावसरत्वमितिभावउअथवानभवत्येवेतियोजनास्त्वस्मिन्ननो
नातिक्रमणीयाहसता॥१८॥उपपत्तिंप्रसाधयितुंप्रस्थितानामपिकांतितत्यागं
मनथानांस्थितवतस्तत्क्षणाज्जनांतरसंन्निधानेउअभिसारनिवारणोक्तियं

रियं।सुवेगेति।श्रूयतेसिमागमिष्यतीनवप्रियोद्यप्रहरमात्रेणःएवकमेवकिंनि
किंनिमिष्टसीतत्सविसज्जयकरणीयमासमागेष्यतीतिश्रूयतेइयंत्वयःउद्यो
चिरकालं वानतुकाक्षांतरेश्रूयतोनतुयदाकदाचित्श्रुतं।तत्रापिप्रहरभाविणनतुविलंबे
न।सम्यक्पूर्णकामःबहुतरलब्धधनःअनेनागमनोत्तरंइतिपुनरागमनं।
उआगमिष्यतिप्रियायेतिविरोधिलक्षणयाएवमेव।तदीयभोजनाद्युपयोगि-
व्यापारराहित्येन।करणीयंरंधनादिकंसज्जयसाधय।उअत्रविदितरहस्यायासं
ख्याकृतस्यप्रियागमनप्रस्तावस्याभिसारप्रकरणकृतत्वरूपद्विसिध्यातोनि
वारणंव्यजतइसाहुः अन्येतुउद्यमतेश्रूयतइत्यस्यघटमानापदेशस्यनतथात्व
रसःशैथिल्यतायैअवस्यनिवर्तनीयकालायतुत्रतिपादनार्थत्वेनतन्निर्देशस्यैवयुक्त
त्वात्।तस्मात्प्रियागमनश्रवणतोऽभिसारान्निवर्तांप्रत्यवस्यमभिसरणीय
मितिव्यजेयंसाइसाइयमुक्तिः एवंश्रूयतेप्रहरमात्रेणागमिष्यतीतिनद्यधुनैवै
एवमेवाभिसारोद्योगरहितमेवकिमिति।तिष्टसीउतएवाद्येकलमिसाहुः
अपरेतुउद्यतवप्रियःरात्रौप्रहरमात्रेणागमिष्यतिसंकेतस्यानंततएवमेव

१४ अभिसारोपियोगीव्यापाररहितेनकिमितितिष्ठसितत:शीघ्रमभिसरणसाम
ग्रीस्वमेतिचोहवैशिष्ट्योदाहरणमेवेदमित्याहु:। एतन्मतेप्रकाशोविरुध्यते॥१६॥अन
न्यत्रेति।नायकसंनिधानादागतांदूतींदृष्ट्वासखि: प्रत्युक्तिरियं।नोसरव्य:अणर
हायप्रणया:।अन्यत्रेतोदूरंकुसुमायचायंहस्तेनादानांहरतादानेचेरस्तेयेइतियज्ञ
तथाभान्यत्रहस्तग्राह्यकुसुमबाहुल्यमितिप्रलोभनं:यद्वायावद्धस्तग्राह्यकुसुमलाभ
स्तावद्दूरंगच्छतोतिसर्वथानिरुद्धे।संचरणंतासांध्वन्यते।पूयमितिचहुत्वारयचगमने
पिसहायतयाभयाद्यभाव:।अतएवाहमियेकवचनं।अत्रश्रूयमाणमानवशब्दे॰
कुंजादिमतिच।एतेनभयाद्यभाव:विजनताच।अस्मीत्यहमर्थकिं।करोमीत्यत्रापि
कुरुमाकरवाममितिकर्मत्वमप्यस्माभि:सहैवागछेतिनियोगवारणार्थमनागमनेहे
तुमाहनाहमिति।सर्वाप्येकोंजलिरसामर्थ्यात्॥२०॥प्रवासंगंतुकनायकंप्रति
नायिका।हयुरअणोति।गुरुजनपरवशनियकींभणामितवमंइमागिन्यषद्धुनेव।
गुरुजनोमान्यजनएवगुरुर्जडःजनःअविदग्धःचसंतेप्रवासप्रेरणालासएवप
र:शत्रुःतदायत्तःतेनानिवार्यत्वंप्रियेसनेनगमनेदुःखेकद्योकिंभणामिपराय
त्तेनिरर्थकत्वात्।अतश्चमंइमागिनिउपायाभावात्।अद्यवसंते।यत्रप्रवासिनो

पिगृहमायांति।अजस्रेतितरैन्यरोषोक्ति:।स्वयमेव।करणीयंकर्तुमहंजानासि
तेनस्वधैर्येणविधेयप्रायोगछसीत्यभिप्राय:।करणीयमित्यत्रमेत्याहि:।ममक
रणीयंत्वमेवजानासीत्यर्थइत्यमे॥२१॥द्वारेति।स्वगोचरचेष्टाविशेषेणनायिका
या:स्वविषयभावमवधारितवतोयायकस्यसरवायंप्रलक्ष्यिरेषाद्वारोपांतस्यद्वार
समीपदेशस्यानिरंतरे।अव्यवहितेसंनिहितेवामायसतिसौंदर्यसारात्प्रधान
सौंदर्यान्द्रश्री:शोभायस्यस्तादृश्याकयाचिल्लमनीयनरकांतयाऊरुयुगंप्रोद्भास्य
प्रसार्यसंमासलंसंलग्नंसमासादितंकृतं।यद्वाभावेक्त:।संबंधं।प्रापितमित्यर्थ:
अनाद्रियते:प्राप्त्यर्थकतयातदुत्तरागिजंतरोपगमेनभाषणलाभ:।तेनस्पष्टमा
लिंगनंध्वनितं।तल्लक्षणंच।संभ्रमागतायांप्रियतमायामन्यापदेशेनगछतोगात्रे
णगात्रस्पर्शनमितिकेचित्।दूरस्थस्येवप्रियस्यांगेदूरातमावनयास्वांगानांमे
तंतदित्यन्ये।स्वयमेवविपरीतक्रमेतप्रधानमस्यव्यंग्यमित्यपरे।शिरोऽशुकंशिरो
गुंठनवास:पुरत:अनीत:मुखमनीक्षतंअनोतमित्यहिनाग्रस्तमागछंरि
ति।अधःस्रिसेत्याहिनासर्वांस्तमय:संकेतकालइतिवल्लतेशरीरकार्श्यमि
तिवा अधःस्रिसे अपिचकेशरासेणसस्पिर्तेइत्यर्थइतिकेचित्।वाचस्पत्येयादि

नाकोलाहलरहितेकालेकोलाहलरहितंयथास्यात्तथावा आगमनं वाचःप्रसारणंतारत्वंप्राग्यथासुकंठमासितादृशंनिवारितांतेनमंदीकृतवरोधेतिभावः संकोचितेइत्यनेनवारितोषिकमालिंगनं।२२।अतासयेति।स्वपंदूत्यायुक्तिःस्वश्वूरत्रनिषीदतिअत्राहंदिवसकेप्रलोकयामापथिकराज्यंवशय्यायामाक्योर्निमंस्यसि।अज्जेतिपाठेआर्यानविधिरत्रा।निमज्जति।जरत्तरत्वेननिस्पंदाशेते।तेननशक्काराहियंअत्र-ततोनिम्नस्थले।अहअहमेव।अत्रस्वापबोधकपदानुत्यामन्मथपीडयास्वस्यनिद्राराहियं।दिवसकेदतिकुत्साप्राप्तःसाचावयोःप्रेयःप्रतिकूलत्वात्।प्रलोकयसम्यगवलेवलोकयापथिकराज्यंधेतिचरहस्यगोपनाय।पथिकत्वेनश्रमाद्विस्मरणयोग्यतांराज्यंधत्वेनवशय्यायतनप्रस्थक्रियोतना।अन्यथाऽप्रस्तुतप्रतिषेधाहस्यमंगापत्तेःअतएवनिमंस्यसीत्युक्तिःनहरसापयोरिलधेनिपातः।अन्यथा।स्वमात्रोद्दकन्तेरहस्यभेदापत्तिः।केचित्तुममेवेवार्थःजरत्याःशय्यायांपतेरुःस्वम्यत्राकास्वस्मात्तहरणिचारतीवशंकेलतिविशिष्योपादानमित्याहुः।अन्यगृहेस्वश्वश्वस्त्रंचश्वस्त्रश्चानरतत्वेनवधिराणि।स्पंदाद्यांजनांतरसंचारस्तुनास्तीतियथेष्टंव्यवहारेतीध्वनिः२३ इतिकाव्योपनामकनागेशभट्टविरचितेउदाहरणप्रदीपेतृतीयोल्लासः।। ।।त्वामिति।विहस्सभांप्रविवक्षतमामेप्रतिकूल्यचिकीर्षितंअत्रीसमर्थेएवंच।इतइत्यध्याहार्यंयतोऽयमिहाभासाधारणस्तानवतांसभायएकवाक्यतःपत्राःसमुहायतिष्ठतीतत्तस्मादात्मीयामप्रतार्यमितिमास्थायावलंब्यात्रास्थितिसावधानस्थितिंविधेहि।इतिचासुपदेशार्हमहमातःवक्ष्मिउपदेशमि।अन्यउक्तविहस्सभयात्मीयतामहंवचिरआस्थायेयेनेषामशुपरपराभवद्वारानभिभवानायत्नंबाध्यत्वाबाध्यत्वायशोपहेयहितत्वंतधनीयात्तत्वादरणीयत्वविपक्षछिद्रसिद्धानिपथायथंदर्शितलक्षणामूलानिव्यंग्यानि।।२४।उपकृतमितिःशरहंयषाणं।अत्रोपकृतादिपदानिलपरितंलक्षयंतिः।उपकृतमपकृतंयुक्तनतादुर्जनता।सखेशठोः।सुस्थितंदुस्थितमित्यादि।अपकाराद्यतिशयोव्यंग्यः।एवंविधापकारेपिप्रियवादित्वात्स्वसत्वंवा।नवोपकारविवेकोनास्तीतिवा।तदीयकौटिल्यंवाव्यंग्यं।२५।सेयमिति।मस्येयप्राणेश्वरी।मममनसःसंकल्पात्लोचनागोचरंगतिसंबंधियकोटिल्यंवाव्यंग्यधः दूश्वरीतिपाठश्चंचलः।मुखरत्वयातत्तेनअनुद्योगसनाभावात्व्रीवधाभावात्पुंश्

१६ योगेऽर्थसंगतेः। सायद्विरहानलसंतप्तेनेयान्कालोनितः। गोचरंमार्गमित्यर्थः भावप्रधानोनिर्देशः गोचरत्वगतेत्यर्थइत्यन्ये। पूर्वमनस्येवासिद्दानींबहिरपि दृष्टेतिभावः। अंगेषुनांगेऽमृतरसस्यछरादृष्टिः स्पर्शमात्रेणाखिलतापशांतेः दर्शनेतिसप्रमोदशोभनदूराशोभनसन्दासाभासोकपुरस्यशलाकिकाक पूरांजनदानयोग्यत्वनिका। दर्शनमात्रा। दतिशायितानंदहेतुत्वात्शोभनः पूरोदयोयस्यतस्यकपूरस्येत्यन्ये मनोरथस्यशरीरिणीसान्निमतीश्रीः संपत्तिःक्षे चित्तुमनसः। शरीरिणीमनोनिर्मितिशरीरेत्याहुः। मनसःसकाशात्शरीरिणीव तीभावनयामनःस्थिताऽमाकिंलोचनगोचरंगताइत्यर्थइत्यन्येः परिरंभस्यच रमस्येपिप्राधान्यात्प्राप्तिः॥२६॥संभोगमुक्ताविप्रलंभमाह दैवात्सुरदृष्टेन नतुस्वेच्छया। तयाऽनुभवैःकबंधसमागमसरभया। चपलेऽायतेनेत्रेयस्याः सेलर्थः चपलासाधायतंनेत्राइत्यर्थः चपलत्वेचस्वगमनलक्षमयेऽधैर्यति। अग मनसमनेकांतरतरदृष्टीदर्शनानन्मात्रप्रकर्षोक्तिः। विधुरश्रमुवनितिशेषः श्रावरलाहानिविडाः विलोलाः सर्वदियलंचारणाः जलदायत्रईदृशःकालः समयः। सएवकालोपमः। अयंदृश्यमानप्रकर्षः सश्यवप्रतिदिनोयवीयमानः

१६

उपागतःवक्तनेत्रयेति सहार्थतृतीयांतमाप्यनुषज्यतेत्रयलातडीततद् राऽत्रयतनंत्रानापिकांतयेप्यर्थः तेनप्रियतमासयुक्तनायकांतरदर्शनरूप मुद्दीपकांतरमुत्कंपयति। चकाराभ्यांतुल्यकालतान्याहः ऽनाविरलोनि। वि ऽावयभोविलोलः श्चंचलः कालः श्यामःजलदोमेघः चपलाऽलक्षणायतनेत्रे यासमुपागतःसंरब्धइतिकश्चित्॥२७॥ वियधिति। मानभंगेति प्रतिसरवधिा क्यमिहहेतुभेमानभंगावश्यंभावेपिदयितप्रणामापेक्षणात्मनाभंगविने करहितेप्रणतिपरेसुहृत्सुहृदिः प्रमाणशालिनि। दयीते इतिविषयसप्तमीप्रेम पात्रेनतुस्वामिमात्रे। प्रसीदबहुतरोदिपक्त्वा दैवंश्यमाविप्रसादइति। तवगौ रवरक्षानभविष्यतीतिभावः। तामेवजुरोदिपनरूपांमानभंगसामग्रीमा वियदाकाशंऽनिनलिनेसपमितसमासः ऽनंगुगर्भेतिव्यधिकरणबहुव्रीहिः ततःस्मिपरोबहुव्रीहिः कर्मधारयगर्भपरकोबहुव्रीहसमे ऽरतीतिशेषः। सधर्मा स्यर्धमुरवीस्यानुकोषीतिभावः। मधुकरेति। हविकोकिल। कूजितभावेपिमु ग्धाशयप्रदर्शनार्थंसंरब्धाः प्रतारणोक्तिरितिकश्चित्। प्रारभ्यविकचनकेच नकोकिलामाचंतिसन्ये। मधुकरएवसुरसत्वात्कोकिलाइति॥रूपकं

न्यथावसंतेकोकिलास्तथेदानींमधुकरा एवेतिभावइत्यपरोतत्कल्पितेहिशोभा श्रीः
शोभा। एवंचतच्छायगतिर्यस्यस्त्रीरत्नस्यतुनशक्रोषीनिमायः। अमिनवेति।अ
मिनवाअंकुरायत्रैवंविधअकोमध्योयस्यतथाहृतष्टकः षाषाणप्रायकठिनस्या
नंयस्यांसेति चक्रवर्ति। अमिनवाअंकुराएवाकेउत्संगेदंकाः षाषाणविदारकाम
मभेदित्वासाषाणप्रायकठिनमानमंजकत्वाद्यस्यांसामादृशीसेके। अमिनवाकु
राअंकाश्चिरंयत्रतथाविधष्टंकः षाषाणप्रायदेशोयस्यांसेतिदीपिका एवमूर्ध्वमिध
स्तियकोदीपनमपृत्यातद्रहितदृष्टिसंचारस्थानाभावान्मानभंगस्यावश्यंभाव्यत्व
स्त्रचितं॥२७॥ परिमृदितेति। तमकरंप्रतिमाधवस्यमालत्यवस्यावर्णनामिदं। अ
स्याअंगंपरिमृदितमाकरास्यांशिथिलीकृतायामृणालीबालमृणालीबालमृणालं
तद्वनस्त्रानं। अंगमितियेकवचनंजातावपिप्रायेणयद्वासर्वेषांनखशतरत्नप्रकारकेक
ऊहविषयत्वेनैकत्वादेकवचनं। तथाक्रियासुशरीरधारणोपयोगीनिषुवस्तुषुपरिवा
रस्यसख्यासार्थस्यप्रार्थनामिर्यद्धिमिरेकामपृतिः। उपक्रमनमात्रंननुचेष्टाहि। कथमपि
अनिछंसा। अपिबलात्कारेण। तेनात्रस्यातिशयः द्वयवचनेनप्रार्थनाबहुत्वस्यैक
वचनेनप्रपृत्येकत्वस्यचलाभः। तेनचतद्विषयाक्रियैकलाभः चक्रवर्तितुक्रियैकत्व
लाभायक्रियायामितिपाठंरचयतिचक्रारोभिन्नक्रमः कपोलइत्येकत्वविवक्षितं

अभिनवस्यकरिदंतस्ययश्छेदश्छिन्नोभागः कर्णियतत्तद्वलांतः। तदंतस्यकोम
लत्वेनाधरकसंबंधात्तुंधालक्तकमिश्रवर्णलाभः निःकलंकस्यकलामात्रावि
शिष्टस्यविधोर्लक्ष्मीशोभांचकलयति। अनेनसामतावियोगेभास्सोकु
मार्यातिशयेनचसवर्तिः पांडिमातुदयात्एकपार्श्वशयनाच्चैकस्मिंश्चिद
वछेदेनरक्तताकिंविदवछेदेनपांडुतेसातिशायिनशोभालाभउक्तः केचिनुजा
मभिप्रायेणैकवचनमित्याहुः अभिपवेतिविशेषणंछेदस्यतेनशोकस्याधिक्या
यांडुताधिक्येनविप्रतंभोत्कर्षः। कालिदासोपिसद्यःकृतद्विरदरदनछेदगौर
स्यतस्येतिप्राधुंक्तेसंन्ये। यतुएकत्वंविवक्षितमित्यत्रैकः करिदंतछेदकांतःज
परः पांडुरितिव्याचक्षते॥२८॥ दूरादिति। निराकरणेनप्रसादनान्निवृत्तस्यनायक
स्यपुनरागमेनजातभावायाभानिन्यास्त्रकः क्रियावर्णनमिदं। उत्कंठामित्यादिवि
शेषणानिचास्करियनेनाचियंतितानिचप्रपंचचतुरंचकजातमित्यस्योपपादकानि
दूरादृष्टइतिशेषः सप्तमर्थेपंचमी। दूरस्थेइत्यर्थइतिमहेशः सर्वसप्तम्यंतानांशेष
सीत्यत्रसंबंधः उत्कंठतेति। न्यग्रयातिनिशंकयास्वसन्निहितागततार्थमिलगस्त्र
चक्रचेष्टाविशेषशालिः आगतेसमीपंप्राप्तेविचलितंदूरतःपश्यत्यामनोत्कं
मनेनज्ञातमितिलज्जयातीर्थकांतंपूर्वनिराकरणलज्जयासंकुचितंवा।

संभ्राम्यिरणी। निरूकरणेप्यवेक्षरूपेण। अपूर्वलोपेनचहर्षेदियादिस्फारितं विकासितं। संश्लिष्यतिचादुचिनैवालिंगनेच्छयासंनिध्यंगच्छतिः। अप्रसाधेवस्यशंकितीतिपूर्वक्रोधाविर्भावहरणं अतएवक्रोधात्सविधंत्यक्त्वा स्थानांतरंयांत्याअंबरग्रहणं। किंचेतिछिनैवोत्तरोत्तरंतत्रश्लोसमुच्चयार्थं किंचिदत्यर्थंवाकिंचिद्वक्रीकृतेभ्रूलताभिसथस्तादृशंचैत्यर्थेवानयाभाव श्यचाटुकरणंविनैवोत्तरोत्तरंतत्तच्चेष्टाप्रवृत्तिजन्यासूयया चरणानतिः। चरण शोरःसंयोगः तेनतस्यबाष्पतिकरःसंबंधोयस्येतिदायिनाविशेषणं। तस्यबा तिकरः। सम्मुहइतिकश्चित्। नयादिनोमानभंगात्वयाएवमाचरितंमयाकृतिः नयातत्सोढमित्येवंरूपः प्रसादःनहुभावश्यबाष्पांचुततः पूर्वमस्यादिभिःक ठिनेचेतसिइविभावाभावात्। अंचुपहबाहुल्यसूचनाय। इक्षणपदंगोलकपरंचक्षुःपदं तेजःपरंचिपरीतंवा। आद्येऔत्सुक्याहीनांतेजासिसतपरंपरयाबोध्यं अंसेवाष्पंचुपूर्णत्वं परंपरयाबोध्यं। अतोभेहातत्वहग्रहेतिनुपपत्तिः। वाष्पांचुपूर्णेक्षणादितिपाठस्तुस गमः मतुवाष्पांचुनापूर्णेसमासभीक्षणंदर्शनंयस्येतितत्र। पूर्णपदस्यनिहतार्थत्वाग्रहेः वाष्पांचुसंबंधस्यैवप्रसादोदयानुभावत्वेनतावतैवकृतार्थत्वेइतरवैय्यर्थ्यापत्तेश्चना यिकायामर्थांतरभूतीसाहोषमानाथतेश्चेत्याहुः अहोइतिवातुर्यदर्शनाद्विस्मये प्रपंचोविचित्रव्यापारबाहुल्यं। तत्रचतुरंकुशलंजातागसिनतुछतागसि

प्रेयसिप्रीतिपात्रे। नपतिमात्रे२० शून्यमिति। प्रथमावतीएवंसदृनविकारसुग्धा वाएनमिदंवासगृहं। शयनागारं शून्यंनिर्जनंतत्वेनस्थातमपिनिभृतसखीसत्वशंकया विशेषेणदृष्ट्वा अत्रशून्यपदमनुचितार्थंकिंचिदपरकायेननतुसवतेः निद्राभंगेपा र्श्वपरिवर्तनेनसमाधातुंशक्यत्वात्। शनैर्बलयादिकालेनामियः सहानितोतसंक्षो भेणवाप्रियतमानिद्राभंगोयथानस्यात्तथोत्थायेतिसंबंधः अनुरागजिज्ञासयानि द्रायाव्याजमपिसुप्तागतस्यप्राप्तस्यनतुव्याजेननिद्रासंबंधात्। कश्चिरंया वद्दुःखेनवंउत्तरवानिःशेषतोवर्णयित्वाअनुरागाज्जिज्ञासयात्। पक्षेनतुप्रियस्य। त थाविधवर्णनायामपिनिद्राव्याजसहिसुप्तत्वात्। अपूर्वसमागमेनानुभूयरहस्यत्वा दुजागरणंशंकयाकश्चिरमितिबहुकालमित्यर्थकमित्यपरे। विस्तब्धंविश्व।स्तएव वावतापभंगेननिद्रायांवास्तविकत्वभ्रमात् परिचुंब्यपरितः कपोलयोर्भालेनयनयोश्चंचुचित्वापुलकस्यसंभेगीएवेपिगंडस्थलएवदर्शनाद्यहगंडस्थली त्यादि। गंडस्यस्थलीत्वेनपुलकस्यांकुरता। अत्रगंडेयश्लीलंलज्जतइतिलज्जा पृथक्पदंपचाद्यिवादत्व। लज्जावती। यत्तुलज्जतइतिविग्रहमत्वर्थीयाच्प्रत्ययां तामियाहसदेवानांप्रियएव। अतएवनत्वसुरवीलज्जाराहित्य।हेतुमोहा त्व्याकृतये। बालोतिमुग्धेत्यर्थकं। हसतातवसंबरेहस्यमयगतमितिहासः

पूर्वमत्रार्थेनयापिनप्रवृत्ता सिद्दानीं कथमिहं सहस्यन्ये। व्यानन्दिफलं इति
सेवलब्धमिति हालइतिकश्चित्। अतएवोक्तिन रहस्यचादयवक्तव्यं सेपफल्ला
प्रियेणाचिरंलज्जापगमः संभोगस्वीकारश्चयावत्तावत्पर्यंतं चुंबितेयर्थः सवृद्धिक
मूलधनग्रहणायाचिरमितिचक्रवर्तिः अत्रशून्यमिलनेनोद्दीपनातिशयः। चुंबन
प्रवृत्तियोग्यताच। वासगृहमितिस्नकंदनादिसंपत्तिः पक्करितिसुकाद्युपागित्वं वि
स्नब्धमिसनेनरागातिशयादयिनस्यकारित्वं। नन्वेकंकं नतुनामनेति। तेनलं
ज्जयातथाविधफलत्वंयथानमनेप्यशक्तिरिति। आलोक्येतिकांसंलज्जाक्रियया
समानकर्तृकंसुरचस्येवदर्शनादौकर्तृत्वविवक्षयान्नेत्यनेनसमानकर्तृकमे
तिकश्चित्। नामिरंतर्भुतएवार्थः नामनेन समानकर्तृकत्वात्कांप्रत्यइति
चंडिदासः। अत्रलज्जापहानुपादानेतदनुपादानसुखेनतत्प्रतीतौभावध्वनित्वं
स्यात्उपादानेतु गोपनकृतउष्टिराहित्येनशृंगारांगत्वं अतएवहासोपिसो
पदेनोपात्तइत्याहुः संपूर्णवाक्यव्यापिनः प्रधानरसस्यान्यथाप्यंगित्वोप
पत्तौचियमेवं व्यभिचारिणः सोपदेनोपादानमित्यपरे। अत्रयद्यपिपर।
स्मरस्यालंबनत्वेउभयोरपिरतिः प्रतीयते। तथापिनायकविषयारतेरेकएवचर्वणाविषयइति सहृदयहृदयसाक्षिकं। अत्र
नायकआलंबनं शून्यगृहनायकनिद्राकंदीपनं सुखनिर्वर्णनचुंबनाद्यनुभावः
लज्जाहासव्यंग्यहर्षादयोव्यभिचारिणश्चेत्याशयः २१। नायिकारब्धमुद्दाहरत्यन्ना
यकारब्धमुद्दाहरतिलंलुंधेतिलुंधाद्दीलंहरादिवल्लभैवजगन्मनोवशीकरणात्। ४।
अतएवकंचुलिकावैप्यर्थंनकेवलंकंचुलिकानपसाररागेशोभानुसातिरपितुवि
द्यमानरागेमानिरोधानमपीसेवकारघोसं। मनोहारिणीमितिनाश्लिष्योगिनिःक
स्मींशेणां। प्रियतमेतिशयप्रीतिपात्रे। तेनानुपेक्षणेयत्नंनकुरुतिका। कंचुली
कायंथः मोचनायतत्संस्थेरी। सखीसार्थवाह्यजनयाशयोयांतेनविष्टा। निविड
संतप्तयासावासौपनेतनिषण्णस्थितास्वयमेवंविचेष्टतइतिकज्जयास्मितवती
सखीआलोजनस्यवापिचैवतस्यानेत्रोत्सवउत्कंठतातेनानंदितः यद्वानाय
कायांशयोपांतेनिविष्टस्यभर्तृयोनेत्रोत्सवः कुचदर्शनरूपः तेनसख्यापयु
रणरागदर्शनाद्दृष्टः शय्योयांतेयनेनात्रपक्षेभर्तुःसुरतोभोगः कथ्यते।
सास्मितेयनेनोभयत्रापिकंचुलिकापसाररागश्चरसः यद्वासास्मितसख्येवाली

जनस्येनेत्योत्सवइत्यर्थः नायकप्रियत्वेनांदृष्ट्वातासोहर्षोदियात् आलिकंव
चनंशुकः पाठनियः सारिकापोजनोयेसादिशनैस्त्वमलिकवचनोपन्यासश्च
सखीरहस्यहानगोपनेनः तस्यालज्जातिशयपरिहारायोत्सवसागेइःखो
दयात्शनैस्त्वंअनएवबालेजनः उनविदग्धः समयाज्ञानादितिवक्रंवतेसि
ग्धाक्षीणाइकाउत्कंवचनंनयनसौंदर्यसुद्दिपनंउपनायकरागविटिकास्पर्श
वनुभावो।उपनिधानविटिकासंस्पर्शयोस्तुल्यकालत्वावतारः उत्कंठादयश्च
संचारिणः।।३३।।प्रेमाद्रहितिप्रेमअयंममाहमस्येत्याकारकः पक्षपातविशे
षः प्रेमस्नेहोद्यातेनाद्रीस्निग्धाः सएवावलोकनादिनाभकर्षकेनः अपरा
धसहस्थैर्यविचालितोयाप्रणयः तच्चुक्ताः प्रेमदर्शनादिगतोभावव्यंज
कः काश्चिद्विशेषः तत्पूर्वकोवशीकारः प्रणयइत्यन्योव्यवहारकौशलंप्रणय
इतिकश्चित्तयुप्रणयोरुर्षादिनयलाघवंबलक्षसावेतेतंनतत्कार्यं
गुर्वादिनयलाघवंतुनदेवगुरुत्रादिविषयस्येववात्सल्यपदार्थत्वेनप्रकृता

नुपयोगाच्च परिचयात् दृढसंगात्। उक्तमः निःशेषमुत्सारितगुर्वादिपारतंत्र्यः नि
र्व्याजोयारागस्योद्योयात्कपरिचयात्तिशयेनव्यंजनक्षमः प्रणयएवरागः। निसर्ग
मकराः स्वभावसुन्दराः यास्क। आशंसयामनोरथेनकल्पितारचापिनपुनरनुभूता
कल्पकाव्यफररागस्ववस्तुरेव्यापारविषयग्राहिसंस्काराद्वीतिनादशोंऽतः करण
स्यमनसः। आनंदेनसंद्रोनिबिडोक्लेदस्तन्मयत्वंभवतिनास्तामनुभूतविशे
षाश्चेष्टाद्व्यापारस्वरूपाः मयिविषयत्वंसम्भवेत्। मद्विषयाः भवेयुरित्यन्वयः
अन्यसुग्धदृशोनिसर्गमकराइतिपठित्वासुग्धपोदृशोश्चेष्टाइतिव्याकुर्वतेवस्तु
तोसुग्धदृशस्तस्याश्चेष्टादर्शनसहितालिंगनादिरूपाइत्यर्थः अत्रमात्कल्यात्कथनं
तद्विलासात्स्मरणमुद्दिपनं। उशंसातुभावः तच्चोक्तंगतसंचारिभावेचइति३३
अन्यत्रेति-अन्यत्रप्रवासेनाद्रांतरगृहेवातत्कथापिनिष्प्रवासेपिकुतस्तिन
उत्कंठिकाः कुतःपदार्थसत्तेतिभावः। अस्यतावियद्दृढनिश्चयमपिनास्तियोमानेछ
तिद्वेष्टयर्थः। अनुचितार्थनिर्दंसहसाकारणभावेपिकचित्तुहहहेतिपाठः।
तद्वैन्योचकोरोऽप्यर्थोनिष्क्रमः नागतः उत्पत्तिविधेः पूर्वमनुगतः प्रक्रमः उप
हेतुकार्योसारूपः अतएवबालेजनिः कोऽयंअननुभूतपूर्वः विधेरदृष्टवशात्

प्रक्रमः। विप्रलंभस्याश्रयइत्यन्ये केचित्तु ननु दैवं च शब्दाद्देवोयमिति प्रक्रमः मत्सकाशादपराध्यतीति शेषः। तथा चविधेयमयाकिमपराद्धमितिगमनीय मितिव्याचक्षते इति एवंप्रकारेणान्येतरामिर्वक्रोक्तिः कल्पनारंजितास्तकैः कवलितं रचितं मनोयस्याः सायाबालामुग्धा शांतंमेगृहंतन्मध्ये। वृतेति-संजायेतेस्मेत्यर्थपरिवर्तनसंग्रहः कश्चित्तुबा लत्वक्रविवक्षानिष्यतिक्रेतिपाठः तत्रांकविवक्षानंतरमेव। परंतुतुशब्दोऽपायेव्यर्थः निश्चिरात्रौनिर्द्दोनाद्योति इयंचविरहोत्कंठिताः कोचित्तुनागतस्तत्सहसातिपटित्या अन्यत्रअजानीयादिनाचतोन्यत्रप्रवृत्तिवर्णिताः नवनाहश्चीत्रसंगत्यागेतत्राह ना थेति अस्यतादृगन्यत्रगमनशीलः सहृन्मित्रमपिननत्यक्तुंपिरक्तइत्यत्राह योमाइतिकाकुरयंमानेछतिइतिनअपितुइच्छत्येव। यः सः सहसाऽगमनकारण सत्वेपि अनागमनकारणसत्वेपिनागतः अयंविधेः कः प्रक्रमः कारणसत्वेकार्यटिर्या इकारणासत्वेपितदुत्पादइतिव्याचक्षते कश्चित्तुकिंमानेछतिनागतश्चेतिपाठः नायक आलंबनांतदनागमनमुद्दीपनं। कल्पनाद्योऽनुभावः नसंचार्याचिंताव्यभिचारिभावइति २४ सायत्करिति कश्चित्सरवीवृत्तांतं कांचिल्लक्षयति साबाला पहुदुहुप्रियस्यतत्वे पराधायोगात् प्रथमत्वेनासंतासंधता द्वितीयाहौचात्यं

संगवाह्वतदुक्तिः अपराधोऽन्यांगनासंगमरूपः सख्येनसौहृदेनकरणेनोपदेशः तंविनातदभावात् यतुसख्येयसमस्तकर्तृतृतीयांतमितिनत्न। परत्वेनऊपाग लक्षणषष्ठीप्रसंगादितिकेचित् सविभ्रमसंगस्यश्रुत्यादेयविकल्पकीकरणं पाश्चयकोत्कयः नाभिः संस्तूयनंउथन्मानस्यप्रकाशनंनोजानातीत्यर्थः। नहिकिं करोतिनआहस्वस्थेरिति अश्रुमिरितीयंमूलक्षणेतृतीया। उअश्रुस्पायंरोदनमे वकेवलंकरोतीत्यर्थः। नहिकिंरोदनं ह्यश्रुजनकीभूतअंतरोव्यापारः। यद्वाऽश्रु भिरेवकेवलंरोदितीत्यन्वयः शब्दप्रयोगादिस्तापकांतरव्यवच्छेदायाश्रुभिरेवेति रोदनेनैवगतार्थत्वेपिउत्कटोपादानंस्वच्छेरित्यादिविशेषणोपादानायेत्यपरेको कोत्यापचारिकीतृतीयेतिकश्चित् केवलमेवेत्यव्ययसमुदायइतिदीपिका की दृशैरश्रुभिः स्वच्छैः अंजनपत्रावलीगलनादश्रुकपोलयोः स्वच्छता नेनरोदना धिक्यांउत्तानशयनान्मूर्द्धनगलनं। स्रुतोविगलितोजीर्णः कोलाश्चवलायेऽनकास्तो त्पलकलिनाघाते सर्थः उत्तानशयनान्मूर्द्धनगलच्चक्षुर्तोनिप्रकीर्णः। उत्कलको लनायरूपमलात्दृतिकेचित्। उएकस्मलात्दिसपरेकेचित्तुचंचलाकनूरूपै रश्रुभिरितिव्याचक्षतेतेषांनतेसाधारणधर्मः कइतिचिंत्यं कश्चित्तुलोलोदकेरि

संगवाह्वतदुक्तिः अपराधोऽन्यांगनासंगमरूपः सख्येनसौहृदेनकरणेनोपदेशः तंविनातदभावात् यतुसख्येयसमस्तकर्तृतृतीयांतमितिनत्न। परत्वेनऊपाग लक्षणषष्ठीप्रसंगादितिकेचित् सविभ्रमसंगस्यश्रुत्यादेयविकल्पकीकरणं पाश्चयकोत्कयः नाभिः संस्तूयनंउथन्मानस्यप्रकाशनंनोजानातीत्यर्थः। नहिकिं करोतिनआहस्वस्थेरिति अश्रुमिरितीयंमूलक्षणेतृतीया। उअश्रुस्पायंरोदनमे वकेवलंकरोतीत्यर्थः। नहिकिंरोदनं ह्यश्रुजनकीभूतअंतरोव्यापारः। यद्वाऽश्रु भिरेवकेवलंरोदितीत्यन्वयः शब्दप्रयोगादिस्तापकांतरव्यवच्छेदायाश्रुभिरेवेति रोदनेनैवगतार्थत्वेपिउत्कटोपादानंस्वच्छेरित्यादिविशेषणोपादानायेत्यपरेको कोत्यापचारिकीतृतीयेतिकश्चित् केवलमेवेत्यव्ययसमुदायइतिदीपिका की दृशैरश्रुभिः स्वच्छैः अंजनपत्रावलीगलनादश्रुकपोलयोः स्वच्छता नेनरोदना धिक्यांउत्तानशयनान्मूर्द्धनगलनं। स्रुतोविगलितोजीर्णः कोलाश्चवलायेऽनकास्तो त्पलकलिनाघाते सर्थः उत्तानशयनान्मूर्द्धनगलच्चक्षुर्तोनिप्रकीर्णः। उत्कलको लनायरूपमलात्दृतिकेचित्। उएकस्मलात्दिसपरेकेचित्तुचंचलाकनूरूपै रश्रुभिरितिव्याचक्षतेतेषांनतेसाधारणधर्मः कइतिचिंत्यं कश्चित्तुलोलोदकेरि

तिपाटः। लुटत्लूमोयततुलोलोदकंस्रोतोयेषां तैरियर्थः पर्यस्तेपरदृशनिवेऽज्ज्ञ
यापरितः स्निग्धइत्यर्थः तादृशालकैः पर्यस्तेव्याप्तेलोचनेयस्याइत्यन्योयत्वारणेग्निते
उत्पलत्वारोपइति। तत्रउत्पलपदस्यरक्तत्वविशिष्टेशक्तेः रक्तोत्पलंलोकनइति
साहैरक्तपदवैय्यर्थ्यापत्तेरितिरिक्तपतिरालंबनं॰ अपराधउद्दीपनं रोदनादयस्तु
भावः तद्व्यंग्यासूपाद्यभिचारिभावइति॥२५॥ प्रस्थानमितिहेप्रियाप्रीतिविषय
जीवितप्रियतमेयातुंगंतुमिच्छंतचेतसीनतुगंतुमुचितमितिसंबंधः सर्वेसमंप्रस्थि
ताः। तथाचतवापिगंतव्यमितिसहृदांसार्थःकिंतुकृतस्त्यज्यते। गंतव्यइत्यावश्यकेत
व्यः। केप्रस्थितास्तत्राह। प्रस्थानंबलयैरितिः कंकणैरित्यर्थः बलयानांप्रस्थानंगम
नमात्मीयाकारेणनबलयभंगात्॰ प्रियसखैरितिलिंगवचनविपरिणामेनसर्वत्रृ
तीयांतान्वयितव्यं॰बलयानांप्रियसंन्निधानान्वयव्यतिरेकानुविधायितया॰अ
स्त्यागमपिहृदयस्थेनप्रियसखत्वं। एवंधृतिवित्तयोरपियोज्यं॰ अन्येतु॰ आत्मेत्यं
तप्रियत्वप्रतिपादनायाप्रियसख्यइत्युक्तिः तत्रजीवितनाशकदुःखोपस्थितौ
वपितदुःखात्किंचिदुःखोपशमेनजीवितरक्षकत्वाद्दुःखातिशयेप्यसागाद्दुःखा
प्रियतमविरहेजीवितस्यप्रियत्वाभावेपिप्रियतमेनबलयानिसत्कुमुचितमितियो

तयितुंतयोक्तिः केचित्तुप्रियसहृदित्याद्येकंपदंप्रियस्यनायकस्यसहृदांबलया
नांचेत्यर्थः नायकेजीवितसहृत्त्वाभावेनप्राधान्याद्धृतस्यपृथगुक्तिरित्याहुः। सार्थशब्द
श्चयद्यपिजंतुसमूहेएवप्रयुज्यमानोदृष्टस्तथापिचेतन्यारोपात्संगमनीयइत्याहुः अ
त्रप्रियआलंबनंतत्सख्यादयउद्दीपनकार्यहियोऽनुभावाः। तद्व्यंग्याचिंताव्यभिचारिणा
वइति॥२६॥ स्वामिनि॰ कुपितस्यलोहितोचितोद्धातुरागोरितिविशेषनिर्देशेः। रक्तधा
तुमित्यर्थइतिकेचित्। कुपितस्यलोहितोचितोद्धातुरागोरितिसामान्यनिर्देशेपि
विशेषपरतास्यैतुबकुमुचितंशिलायामितितद्रूपनिशयनात्। कटिनाचितंलाक्षे
त्याहुः अन्योतिरन्यस्यातिक्रूरइतितस्मिन्नपिप्रतिलोमाचारि। प्रहृतौनसहतेएवंप्र
तिहतावपिनसहतइतिक्रूरत्वंक्रूरःश्रेयोविघटनेज्जगत्कृतःनावाक्योः। हृतांतो
दैवं॰ क्लेशमूलकोयमध्यवसायः। अन्यद्यपिछासमयएवस्मरणोद्दीप्तविरह
जनिताश्रुणादृष्टिलोपात्लिखनमेवासंभावितंतथापिलिखनमपीछाविषय
तयैवनेयंनतुनिष्पन्नतयेतिनव्याः। कथंचिल्लिखितायामाहृतोपाहृतनारंभे
तत्तत्कालिकतदीयविलासविशेषानुस्मरणसमुद्दीपितशोकावेशवशप्रवृत्तैर
श्रुभिरीशनिविघातद्वारपाहृतनंप्रतिविहतमितिटीकाकृतः। स्वस्यापिलेखस्तु

पस्यैव चरणे यतितस्यानिष्यतिरिति कश्चित्। यद्यप्यत्र पद्ये प्रबंधवाक्योचमानुप्रासः प्रधानतयाप्रतीयते। तथाप्यापाततो नतथाप्रतीतिरिति तिरस्कारहरणमिह मितिहीपि काहतः। नायिकालंबनंतत्प्रणयकोपउद्दीपनं चरणपाते छाघनुभावः। हतांतेऽस्त्र याव्यभिचारिणीति॥३७॥ आकुंचेति इतीतीयंभूतलक्षणत्वतीयांतंहाहाहतो हमितिसंतापव्यंग्योहितिसचयः। वेश्यामम्भूभीप्रहारमहान्इत्यंतरार्चयः हाहतोऽहमितिशब्दानुव्ययरोहितीत्यन्वयइत्यन्ये आंकुयसंकुचितांकृत्वा। अस्तु चिंउच्छिष्टादिनापहतं पाणिंहस्तं ननम्भूमिमस्तकेनंत्र भूतानां मंत्रसांपृष्ठतोविदुभिः प्रतिपदं प्रतिस्थानं प्रतिक्षणंवा। पवित्रे यद्वाप्रतिपदयापोहिष्टादिमंत्राणांप्रतिपदो च्चारणेनहुतसंस्कारइत्यर्थः प्रहितः विस्तारितः। सर्वदिक्प्रेरितोवायरितिशब्दोयत्र तद्रितिदानक्रियाविशेषरणं प्रहारविशेषरणंवा तारस्वरनिर्यप्यनपोरेवाविशेषरणंप्र तिपदंप्रत्यवयवंप्रहितंथूत्कंलालायत्रतद्रितिक्रियाविशेषरणमेवेत्यन्ये शमंतिभा नामग्रहणंहासपरिपोषायः यत्तुतारस्वरनिर्यपिरोदनक्रियाविशेषरणमिति तन्मह तोहमिसंतंहिरोदनकर्तृवाक्यानुकरणं। नहघटकुम्भान्यवक्रकवाक्यार्थरोदनेवि शेषरणसमर्पकत्वस्यासंभवात्। अत्रविष्णुशमंक्लिंबनंरोदनमुद्दीपनं। स्मितहसि

तानिहासितिहयोनुभावाः। प्रहारकथनंव्यंग्याचपलताव्यभिचारीति॥३८॥हा मातरिति। विपन्नामीश्वरीप्रतिपत्परिजनविलापोयं पौरांगनानामिसंरंभस्थकारागिरःउच्चैरोदनात्घघरिस्थराश्चताः श्रमाद्बाष्पबाहुल्येनमध्येऽतराले तद्वाश्च विच्छिन्नाश्चेतिकर्मधारयोतरंकरनपदेनकर्मधारयः करुणास्नेहाः कातरावा नातोरसस्पर्शकृवाव्यताहोषइतिशंकनीयं चित्रस्थानापि अन्येतनानपि शन श्वाशतखंडाः किरपाणिरइत्यपेक्षायांपूर्वधंहिमातः कुक्षगंतव्येत्वरितासि ये नास्मानपिनापेक्षितवतीत्यर्थः किमिदंआकस्मिकोलातरूपंविविधबालिशं पू जालकृतिनातिधिरप्यरक्षणात्हाहतिधिगयेनदेवतास्वेपः। आशीषः अथद्विजानाहि तुष्टद्विजानांकुक्षगताइत्यर्थः। प्रारंगनास्मोकिनान्धिकृतइत्यावेपिस्थिरत्वात् तेजेषु अवयवेषु अशनिरत्नतुल्योहतवहः यस्माद्विपतिस्यपरापरंगं विनास्वयमेव पातात् पूर्वहतोपकारविस्मरणाच्च अशनितुल्यता पतितःस्वयमेव सचेतनैरपर्यि तुमशक्यत्वात्। अन्येतुपतितोशनिरित्येकंवाक्यंवज्रपातएवायंयत्नवि पत्तिरित्य र्थः हतवाहनेऽगेइतिद्वितीयंपतितइत्यपकृष्यतइत्याहुः यद्यपिसर्वत्रवाक्यवार ग्धाः तथापिहशोर्लिंगविशेषस्यविस्वविलसरंगस्यपूर्वमनुभावाद्ग्धेदृशावि

तिविशेषतोदाहरिष्यतीशः यद्वाअनुभवदर्शित्वादस्माकंदृशोरुद्धोतिलोकोक्तेः अत्र मृतनायिकालंघनंतद्दाहाऽदीपनंरोदनमनुभावः दैन्यग्लानिमूर्छादयः संचारिणः ॥३९॥ ऋतामितिगुरोर्द्वेष्यस्यवधस्तूपपातकमेवयुक्तंमहत्पातकं अतएवदंडक्रमेणानिर्दिशति ऋतामित्यादि तत्रकर्तरिष्टक्तुप्रत्ययः अनुमंतारःसायकाश्चयेषांतेऽन्येऽप्येषामपराधतारतम्यात्क्रमेणोपन्यासः आद्योमर्मविद्धत्वात्द्वेषात्शत्रुहिंसंबुद्धिरन्येषांबुद्धिस्थाएतेनअरेरेअनुमंतुर्मेसायकेनयुष्मद्दृशोमत्तातस्यन्यस्तशस्त्रस्यहियनुपरुणद्धिदृशः परिमवइतिचूर्णिकायांसंबोध्ययोर्द्विर्धेर्यादिरितिबहुवचनयुक्तमित्यपास्तंमनुजाग्रयपशब्दभंगपरिहारात् अतएवनिर्मर्यादैःउद्धतधैरित्यनेनप्रती। कारशक्तेरपितथाऽकरणादतिदंडपताध्वननंनरकरिपुःकृष्णः अनुमंतुरप्यस्यकोधात्क्रमविस्मृताशरुक्तिः उरसयत्। मेहोयस्मातेकंधातुविशेषइलेके अयमहंअनन्यसहायःदिशांलक्षणयातदेवतानां। पशुमिरिलनेनबलिदानयोग्यतासाद्दर्मितिसंबंधिनिसाहिसं। नबलिकर्तरीतिबोधंविरादविवेचकत्वेनरौद्रस्यभेदःविरेक्तास्यनेचतानभवतीतितयैवरौद्रस्यभेदयितव्ये अत्रपदेरौद्ररसव्यंजनस्यसारतिर्नास्तीतिकयेरशक्तिर्बोध्याः अत्रापकारिणोऽनुनादयआलंबनंपित

हंतृत्वमस्याक्रथमउदीयनं। प्रतिज्ञानुभावः अन्यनैरपेक्ष्यगम्यगर्वःसंचारी ॥४०॥ एकहारतिरुद्धाः ज्यायाःदृष्टिमात्रेणपलायनात्सराक्रमेणवा एतेदृश्यमानदुरवस्थाहरयोवानराः संत्रासंभयंजहितलज्जतेत्यचयः अत्रएतद्वाहिनासंबोधनासंभवात् एतेएकहारइतिस्खलानोद्वेगवः हेहरयइत्येवसंबोध्यंयद्वायेतइतिसप्रम्मतः आगतेअर्थान्मपीत्यर्थः यद्वायमेदृश्यमानावानराद्यः एकाः अतोपूर्वंसंत्रासंत्यजतेतिस्थिर्याश्वासनंहरयइतिनुहन्मद्दाद्यइत्यर्थः कनुत्तरवाक्याच्चइत्याहुः भिन्नाः शक्रात्तदस्येभस्यकुंभायेतेसापकाइतिहंसपादेस्यंतिप्राणान्तेसायकाः बोंतकर्मणिएकुन्स्तात्क्यादिपादेतुशाययंतिदीर्घनिद्रांप्रापयंतिरतिव्यारव्येयंयुष्मद्देहेषुनिष्पतंतः लज्जांरुधतिमयापात्यमानाआपिस्वयमेवलज्जयानपतंतीतिभावः यद्वारामाक्रदेशेनपात्यमानाआपिदैववशाक्रमद्देहेषुपतंतः ननुमयापात्यमानानापिस्वयंपतंतोलज्जांरुधतिकुत्सितकार्यकरणात्लज्जिताइवमानानंदयंतीत्यर्थः उभयथापिमद्बाणानुद्देश्यत्वाद्भयंत्यजतेत्यर्थः अन्येतुअद्यापिबाणपतनाभावात्शत्रुनुपपत्तिमाशंक्यवर्तमानसामीप्येशत्रुप्रत्ययेपतिष्यमाणाइत्यर्थइत्याहुः लक्ष्मणंप्रत्याहः सौमित्रेइति। मात्रसंबंधोद्वेगवात्निर्विर्यैर्वा

रुषः कस्मणेऽसंतापप्रयोजकत्वप्रतिपादनायैकवचनं रुषामिति पाठेतु गुरुत्वाद्
हवचनपात्रंविषयः मेघनादः। तत्रेनप्रसिद्धः इंद्रजिदिति नोक्तं। तत्रस्याप्यतुल्य
षकित्वात्। किंचित्संरंभदृषत्क्रोधः सरुषवत्कीलांतयानियमितोयद्दः किंचिद्रुचे
षयामिदृत्यन्वेषणाक्रियाविशेषणंवा किंचिदिति। तेनसोपिनतादृगन्वेषणयाक्र
मितिभावः। यत्तुरामनुत्तरक्षीछया हंरुषयामित्यचयः अन्यथाऽन्वेषणस्य
पलायनमेवसंभवात् रामस्यवीरचरितस्यप्रभोर्हनुमतांऽपकर्षप्रसंगात् नापत्तेरि
तिन्रहनुमताप्रतिपन्नवाक्यानुवादेनतद्धेतुकथनस्युक्तत्वात् किंविक्रमंगलं
लानियमितजलधिरपिमांदृष्ट्वापलायितइति। अथरामआलंबनंतत्सुहृद्बंधन
मुद्दीपनंनीचेषुपेक्षारामेप्रतिस्पर्द्धानुभावोरावणकुंभस्थलचूर्णनिस्मृतिर्ल
ज्जाधृतीतिगम्यगवंस्थसंचारिणौ ४१ ग्रीवेति पश्येत्यस्य वाक्यार्थः कर्मऽदृग्रुतला
दुत्कर्षेकालत्वात् वियतिआकाशेबहुतरमाधत्तेऽब्धिभूमीस्लोकंअल्पंप्रयोति
अयंपुरोदृश्यमानोमृगः कतकिंदृशोमृगः अनुपतातिअनुमृगस्यपश्चात्तंतिगच्छ
तिस्पंदनेरथेग्रीवाकीलावेनाभिरामंयथास्यात्तथामुहुरितिवारंवदृष्टिः दत्तदृष्टिः
गम्यदेशावेषम्यावेषम्यज्ञानायपरित्यदृशंनोविच्छेदात्मुहुरिति। भूयस्त्वस्थूलेन
पश्चार्धेनापार्धेनऽपरस्यार्धेइति पश्चभागः पूर्वकायंप्रविष्टः प्रवेष्टुमारब्धः

आदिकर्मणिक्तइतिकाश्चित्। अन्येतुभृतएवक्तऽउचितःभयातिशयायेत्याहुः
स्थूलंहशेप्रवेश्यगमनात्। भयातिशयः। श्रमविकसितसुखात्श्रोणीभिःश्लिष्टे
रधांस्यादितैर्भिर्व्यमिमार्गिः। वियतिराज्यस्याम्याभावाद्बहुतरंभूमौलत्वाद्दल्प
मितिकेचित्। अन्यथाद्दपान्तद्भयमेवस्थायिभावः। नशरपतनादिति-नतस्य
शब्दाच्यतादोषः पश्चाद्धस्पंदनआलंबनं। शरपतनमनुसरणंवोद्दीपनंग्री
वाभंगपलायनाद्दयोऽनुभावाः। शंकात्रासश्रमाद्दयोव्यभिचारिणः। यद्वाराज्ञालं
बनं। ४२। उत्कर्षेतिग्राकृतमिाधवेश्यशानवर्णनामिदं प्रेतरंकः प्रेतरंकः प्रेतरूप
णः प्रेतरिड्डोवा प्रथममादौहतिंवमकलातिथकमाक्रगपत्सर्पयाजनेऽशक्तेः
किंचित्किंचित्तथाविधायतज्जग्ध्वाऽपरमुंगमुत्कर्षात्रिएतश्चविप्सावत्कर्म्यमू
केचित्तुविप्सेयंतथाचयावद्धतिसत्यंउत्कर्षनिसूचितमित्याहुः। अथानंतरं
पृथुनामहतोत्सेधेस्थूलतयाद्दयांसिबहुलानिऽसोरस्कंधोस्किकूऽसस्थूलंक
टिसंधिभागश्चानितंचद्दत्सपरेदृष्टो पीडिजंघोर्ध्वभागः पीडंइतिपाठेपतदाकात्वा
त्सएवएवमाघवपरेषुसुलभानिऽग्रप्रतिनिऽलऽदुर्गंधानिमांसानिजग्टवांद्र
कोत्यात्मतरंकाप्रेतशरीरादस्थिशेषातन्मस्तेकाद्वाऽस्थिसंबंधस्थपुटंनिम्नो
न्नतविषमभागः। तत्रास्थितमपिकव्यंअपक्वमांसंऽतएवरंकताऽव्ययंशनै

यथाभवतितथा आउइत्यन्वयः भोजनसमाप्तिभयात् शनैरिति। तेनलाघवस्य
प्रथमार्थशब्दानांनासंगतिः कीदृशः प्रेतरंकः श्यामः कृतपीडितः भीतइतिवा।
परितः क्षतनेत्रः बलवत्पिशाचांतरापहरणशंकयाम दैन्यास्थपुटगतमांसग्र
हणायवाप्रकटितदंतः अतस्तास्यव्यत्ययेनेदृशि पाठेस्ताधानिगृहीतानि एने
त्यर्थइत्येकेआतानिप्रकटानिस्ताधादीनियस्येत्यर्थः पिशाचसेनस्मृतिः सारिवा
दिसनेहश्रमशवआलंबनंतत्कर्तनं मांसादनसुदीपनंतद्दशनासिकुंचन
वदनविधुननविवर्तननिष्ठिवनाद्योऽनुभावाः उद्वेगादिः संचारीः यद्वमित
रंकआलंबनं॥४३॥ चित्रमिति। यियंभासनमुद्दिश्यबलेतद्भिः अत्रचित्रादि
शब्दाः समभिव्याहृतपदार्थस्य तद्बलेदकस्यवाक्योकोत्तरत्वप्रतिपादकाः न
नुविस्मयार्थः तस्यात्रस्थापिहृत्वेनवाच्यतादोषापत्तेः। तथाचमहानमालत्य
विशिष्टएषःअवतारः चित्रंलोकोत्तरंबस्तु अत्रलोकोत्तरत्वेविशिष्टेचित्तम
पिविशेषणेपर्यवस्यति अवतारदूषनेनसदाचारप्रवर्तकत्वं। यतेतिहर्षे
स्नाघायांवातेनसदाचारप्रवर्तकत्वगतवैलक्षण्यापत्तेश्चः। एवमग्रेपिबोध्यं
एषा दृश्यमानाकांतिः कनकापीतिभंग्यंतरेणलोकोत्तरेकलंकवतिभंगिः

MEMORIAL

गमनोपवेशनदर्शनादिगतप्रकारविशेषः आभिनेवनेवैवैवैवलक्षणप्र
तमालंतिकलमेवकारार्थाः धर्यविरोधिसहस्रसंपातेयबलवत्त्वं। अहोअलो
लिकप्रभावः सामर्थ्यसिकलवशीकारकृपंकापिअनिवार्याऽगलानिः अवयव
संस्थानंएषसर्गः निर्माणंनूतनः प्रसिद्धंअंगसर्गविलक्षणः। अत्रबाधनअ
लंबनं कांतिर्दीपनं विनाविकासस्तथास्योऽनुभावाः मतिहर्षादयः
संचारिणः॥३४॥ अहाविति। अहिः सर्पः हारोमुक्ताहारः दशनासिकौलोष्ठंनृत्तं
उरःस्त्रोरंगस्त्रीसमूहः। द्वयोर्द्वयोः प्रत्येकंतुल्यताद्योतकोवाशब्दोअहिहारयोः
समाऽपहेयत्वानुपादेयत्वाभावेनोदासिनावेषस्मारिता दग्दृष्टिर्यस्य। जगतो
मिथ्यात्वेनरागद्वेषयोरभावात्। अहिरिवहारोपिहेयः। ननुपादेयइतिशांतस्यो
पादेयकोटेरभावात्। इतिअपरे। स्त्रीकाचिन्मेधेवाप्रलपनप्रयोजनाभावात्
शिवशब्दोच्चारणस्यापिप्रलापस्यत्वंतेननत्राप्युद्दिग्नंदिवसायांइत्यर्थः॥
यांचितिपाठेकाचिदित्यत्रकेति। पाठः तेनकृताकर्तव्येवेर्विभाषेतिभविष्य
तितटप्रत्ययः अन्येतुतथापाठेपिकेत्यनेनानर्थकंऽजीवद्भर्तृकेन
वियमानायाः स्यावस्थायाः परामर्शेपिपत्तेः मयुक्तंचैतन्नृत्ताद्दशार्थकेत्ये

नारदादिनगमनेरतेः प्रतीयमानत्वेन तदाधानभावध्वनिलभेवस्यादित्याहुः अत्र
क्वचिदित्यनेनशांतस्यासंतपरिपोषसंभवे पुरापारापेक्षयाधिकंप्रतिकलंयेतिक्यंअत्रापि
प्यत्वेनपरिभाव्यमानंजगदास्तंवनंतपोवनाकरिपनंअहिहारायोः समरदर्शनमनुभावः
मतिथातिरुषाः संचारिणः॥४५॥कंठेति·कंठस्यकोणएकदेशः कंठरूपकदेशइत्यन्ये·वि
निविष्टं·गालितपोरश्रुतितीयथातथासंवर्द्धं। कालकूटमपिविषमपीमेमम महमृतंचंद्रक
लारूपंउपात्तमपि·रूपंधिमवद्दुषोभेदोयत्रतत्
भवद्दुषोर्हिवदुपिन्नमितियावत्। तद्दतिउपात्तं पीतमपीत्यर्थइत्यन्ये धृतिपदंव्याख्य
भवद्दुषोर्हिव्याप्तमितिअर्थः इदृशवपुः संबद्धस्यान्यत्रसत्तेपिप्रीतिपात्रतोचितादितिक
श्चित् महादेव आलंबनं इदृशपदप्रतिपाद्यावाहतेश्चर्यमुद्दीपनंस्तवोत्तुभावः धृति
माहात्म्यस्मरणादयः संचारिणः॥४६॥हरतीति·नारदंप्रतिश्रीलक्ष्मीरुक्तिरियं·दर्शनं
कर्तृ·तत्रवदीयस्यत्वस्यकस्यापितथा·गुणविशिष्टंकिंपुनर्भवेत् इतिद्योतयितयि
तुंभवदीयइतिशरीरभाजांप्राणिनांकालत्रितयेपिभूतभविष्यद्वर्तमानत्वेपियोग्य
तांशुभाश्रयत्वयोग्यतादुरदृष्टराहित्यशुभादृष्टादिमत्वरूपां। व्यनक्तीप्रकटीकरोति·
सप्रतिउत्पद्यमानंजातंचअयंहरति। तेनाशुभाभावात् त्वद्बालापादिशुभसत्ता
श्रयतयोग्यताधननं। संप्रतिदर्शनसमकालमेवजातमयंहरति। तेनाशुभाभावात्·

त्वद्बालापादिशुभसत्ताश्रयतयोग्य·धननं। संप्रतिदर्शनसमकाल॰। एतदेवो। ति
नयोक्तिः। सांप्रतत्वद्यस्यकारणाभावादेवनोसतिरितिवशुभयोग्यताध्वननमि
तिकेचित्। एष्यतः आगामिष्यतः शुभस्यहेतु। संपादकंतत्वंवादृष्टद्वारावोध्यं पू
र्वमाचरितैः पूर्वजन्मार्जितैः शुभैः सुचरितैः कृतंजानितं। सूचनंचाद्ययोजनिकतया
अंत्यस्यजन्यतया·यत्तुयोग्यतांपुरापतनामितितत्र·रहस्यधामिसेतत्प्रतिपाद्या
याः पुरायरूपत्वात्पुण्याभावात्॥४७॥जानेइति·क्रोधपराग्वलितवदनाप्रियतमा।
मांमासस्पृशेतिपाणिनाहस्तेनइति·अव्ययस्यनानार्थत्वात् स्पर्शइत्येयर्थः स्पर्शवि
लेतिशेषोवाअतथाभूतोपितथाकृतः क्रोधेनाघूर्णस्यापियागात् एतेनहस्तेनमामांस
स्पृशेत्युक्तिकस्याचिद्व्याख्यानमनुपादेयंयद्यपाणिनामांमास्पृशेत्यर्थेराद्धेनज्ञापयं
तीत्यर्थः। सहतिरोहनंकुर्वतीपुरोग्रेगतुप्रवृत्तादृशीअयस्यमेदृशा। एतावत्कालंतुत
त्रापिदृशेनाभावः। स्यप्राभावएवत्वातत्सदृक्षस्यं। नामाक्षिण्यप्रियं·वाक्यशतै
र्यदिदाश्वासयामितावच्छैलेनयंचकेनविधिनादैवनानिद्दारिद्रः तद्दहितः अत
थाभूतोपितथाभूतः कृतइतिजानेनिश्चिनोमिजातेशठत्वेननिर्णीतापकारि
त्वेनासूयापकर्षः तदुद्दीपकंदोर्जयंशरत्वोक्तिरनुभावः नोपादत्तेतिलोकोक्तिः नोस्माकंप्रियामितिवा·अव्ययानामनेकार्थत्वाद्वेकेवा॥४८॥

स्तुमर्हति। वामसुंदरेजितेंद्रियाएगामपीवसीकरएगार्हसद्वंवाअर्हीयस्यास्ता
दृशी। रणएवमखोयागः त्वत्कृत्कि-वेषएगरूपस्वर्गफलकत्वात्तन्मुखेकः प्राणा
धिक्केपेहेतुवान् अथाऽन्यजन्मांतरेः सत्कर्मजीवादियुक्तकर्मनेः अवशाशिनुखीत्स
नेनांगीकृतापरित्यागस्ययुक्तोध्यन्यते। तपःसंपत्येवराज्यलाभइत्याहनगरी
राज्यंअवस्थितस्येयमहनस्यप्रभुत्वात्। तपःश्रीः तपोजन्याश्रीः त्वत्कृत्किध्वा
नरूपानगरीत्वेनानेकविषयमहनाश्रयत्वसूचनं तस्याअनेकाश्रयस्वभावत्वात्
॥४६॥ एकेति-सीतामुद्दिश्यरावणोक्तिः पूर्णेंदुचंद्रवहनाचंचलदीर्घनयनावि
षयकाशितनवयौवनेनतरंगितैः पूर्वपूर्वेंगोत्तरोत्तरारंभात्तरंगायितैर्वि
भ्रमैर्युक्तांगि-विभ्रमास्पेतिपाठेविभ्रमयुक्तसुखीत्यर्थः दृष्टिनाहिक्रमेणसुखा
दिगतप्रकर्षविधायनं-ततस्मादनुपेक्षणीयगुणत्वात्-किंकरोमि-तत्कथमा
याकिमाचरामित्यर्थः नचमैत्रीकार्येत्याह विदधेकथमत्रमैत्रीमिति-मैत्रीकरणे
नकश्चिदुपायइत्यर्थः। एवंसतितयाममसखासतिमेमायमितिबुद्धिविषइक
रणतस्यव्यतिकरेसंबंधेकइवोपायः नकोपीत्यर्थः। मैत्र्यिकथंकरोमिकस्या
मैत्र्यभावलाभादनोचित्यप्रवर्तिताचिंता। तत्स्वीकृतिरत्वाधिमीकरणं-तस्य

सदानंतस्वरूपंपौनःपुन्यमितिकांक्षित्। तत्स्वीकृतेविशिष्टोपिकरोऽभावस्तास्मि
न्सतिकउपायस्तत्स्वीकृतिरेवोपायोनान्यइत्यन्येऽ०तस्याइति-खंडितस्यनायि
काकोपहतांतंकथयतोदृष्टनायकस्येयमुक्तिः। तस्याः सपत्नाऽवसुध्यातिशा
यात्रामानिर्देशः निविऽश्रीखंडादिलेपनमुत्तमंनऽनटस्यतत्सर्वंतत्समदेशा
स्यात्एवप्रकृष्टः श्लेषःपरिरंभस्तेनसुखाकारयाऽनंतत्सूत्रंवक्षः चरणानते
व्यक्तिकरः नैरंतर्येशापौनःपुण्येनवासंबंधस्तान्निषेऽगंकिंगोप्यनेगुसंक्रिय
ते। इतिनयोक्तेसतिनंसुखंकनंसंप्रयाहिबिलोपइतुंसहसाऽप्रप्रसाधेवरभ
सेनत्वरयासाशिष्टाऽलिंगिता-तत्सुखवशात्दालिंगनानंदपारवश्यात्अत
एवत्वावकारेणालिंगनविस्मृतोरेककालता-आपीतिपाठेपी-सएवार्थः
५१ येकस्मिन्निति-विपक्षरमणेसपत्नीनामग्रहणेऽधिक्रियकेनस
तसति-सद्यस्तत्कालमेवमानस्यपरिग्रहोंगीकारः म्लापितयाचिंतया-अत
एवतस्यांरमणीत्युक्तिः मुग्धयास्वाधीर्यमजानंत्या-चानि। प्रमादात्ऽतान
ग्रहणंनतुमेतस्यामासाकिंत्यादि प्रियभाषणानिकुर्वेत्रापिऽवेगात्को
पेथर्यात्ऽवधीरितः ऽवज्ञातः प्रियतमः ऽतएवत्तत्सङ्गं इतिमध्यमणि-

महाभ्यायेतो। भयाचई। तत्क्षणमात्रंतप्युष्णीस्थितउत्कापरेतः। स्थितः प्र
सादस्नानायावहितोनतुनिर्दितः तत्क्षणं। तुष्णींस्थितिक्षणएवपसुप्तइवमाप्त
दितिऔत्सुक्येनातिशइतवत्कीलतत्रिवंयथा। उगाहार्यमौनंपुनर्विस्मितानंतरं
इक्षीतइत्यर्थः। तत्क्षणादिति पाठेतूष्णींभावेक्षणानंतरमेवेत्यर्थः परत्र पूर्वत्र
कोपेपंचमी पूर्वपाठेत्वतिशयोतिक्रम्यते कोपपराङ्मुखत्वक्लपितइतिपाठेकोपेन
पराङ्मुखंयथात्तथाक्लपितइत्यर्थः। कर्मधारयोवा ५२। उत्सिक्तस्यापिरक्षात
स्याहंकृतस्यचेत्यर्थः। तपः पराक्रमोयोनिधेः स्थानात्तस्यधर्मयुद्धे। भयवी
रस्येत्यर्थः। थीहृयाम्यागमादिगमनेनैकतः एकस्यांदिसितः समिचीनस्य
परस्परामस्यसंगेयाप्रियतामेमतत्विरहासउत्साहः तस्योत्फालः उद्रेकः वि
रोवितोत्साहोद्रेकइत्यर्थः। एतौद्वावपिमांकषतिः। अत्रचकारद्वयंद्वयोः साधा
न्यसूचनायउन्यतुः अन्यांस्यांदिशि एकउनुभूयमानः मानसोपनीतोवा
विदेहोजनकः सएवविधेहः कामः तदीयातस्यपत्नीस्वजयेसहाय्यात्तत्र
स्याः परिरंभनआक्लेषः सांरूपधिचसुनिपार्श्वगमनंप्राप्तिवभातीत्यर्थः। चत्र
कारः पूर्वोक्तेनतुल्यकालत्वसूचनायनचैकपरिरंभकर्तृस्यद्वाभ्यांसत्संगप्रेम

वीरोत्साहाभ्यांजन्य- मानकार्यस्यतुल्यकालंतत्स्यताभ्यांतुल्यतां विनातुपप
न्नमितसंपादकोविशेषणेआह। सुहृदित्यादि। अमीलयंत्रविषयांतराद्यावर्त
यन्। हरिचंदनेंदोरियशीशीरः सीतलः सबाष्पोस्निग्धश्चप्रेमसंबलितश्च
अतएवरुणाधितियुक्तस्निग्धेनउद्वान्निर्गतनात्स्पर्शइतिपाठांतरं अत्रसु
नावसाहरणीयत्वज्ञानजन्यरागविशेषः पूर्वद्विगम्यः। हर्षस्तुतराद्वगम्यः ५३
कार्यमिति हेयानिप्रति यातेरीयसुकिः उत्तरयसऊर्वशींप्रतिवा अकार्ये
उत्तमवर्णन्यायांहेवकः न्यायांउत्तमानुषायां धासासाक्लिरूपंकहृयेन साहानवस्था
पप्राप्तिः तिः तेनाव्यनोक्तचिसंव्यज्यते अत्रशांतसंचारिवितर्काविगमः। क
योपिया दिव्यं एतच्छृंगारसंचायैस्निग्धेनशांतसंचारिवितर्काधनं एवमग्रेपि
संगमनीयं अपिनासंपनायनोक्तं श्रोतंशास्त्रश्रवणं दोषाः प्रमादावशः इयः प्र
शमः। अयंतिरणाशः इतोमतिः क्वेपिया दितः स्मृतिः। कांताअर्थातस्याः हते
सहायाधियोर्येषांतेपंडिताः श्रपकल्मषाः तिरस्कृतपापकर्माणः इतः शंका-
स्पदेपि। अदृष्टास्तापूर्वघटकेपिइतिमिलनाप्राप्तिप्रयुक्तदैन्यंवेत इ
त्यतोधृतिः। कइत्यादि- तश्चनाधन्यः नाहमिवमंदभाग्यः। धास्यतिपास्यतिः

चितर्कमतिशंकाध्वतिनांरणांतसंचारिता इतरेषांशृंगारसंचारिता उत्रशृंगा
रसंचारिचिनांगंविश्रामः ५४उल्लास्येति० उत्रवाच्यपक्षेयेनप्रहृतेनदेवेन
राज्ञातरंक्रुरोरं क्रुजितंबलवत्गर्जितंसिंहनादोयस्यतथाविधेन। कालोवैरी
संहतयिःकरवालःखड्गःतत्रयंमहदंबुधारावलंतस्यवाहःप्रसरःरणंतनउ
ल्लास्येतिक्षणिकरमेनाधिकंलब्धाधाराजलैःखड्गधाराकांतिभिःखड्गरत्ना
दिकांतौल्लोक्येपानीयादिपदप्रयोगात्। पानीयपर्यायस्यकांतिवाचकत्वात्
रणेसंग्रामेरिपूणांशत्रूणांत्रिजगतिज्वलितःअतिप्रसिद्धिप्राप्तःसकल
एवप्रतापःनिर्वापितःशमितः।यद्वाकालकरवालश्यामोमहदंबुधारालं
लदेवमहांबुमित्राणांउल्लासरूपमंबुतद्वहतिताहशंउल्लास्यनिपातनायो
द्यप्येवर्थः। सकलइतिसप्तम्यंतरणविशेषणमितिकश्चित्। व्यंग्यपक्षेतु
येनदेवेनमेघाधिपतीनाइंद्रेणकालकरंकृष्णरश्मीवालनवीनंवयोरेष्या
त्। जरंगोर्जितगर्जितेनविशिष्टंमहांबुवाहंमेघंउल्लास्यप्रकाश्यरणेअंगारा
दिषुनक्तेपाल्यमानेजायमानश्चोरण्यःतस्मिन्सतिधारास्रवतिनिजघटेः
त्रिभुवनेरिपुनामर्यज्जलंशत्रूणांतेजसांसकलंप्रकृष्टःतापोनिर्वापितः

शमितः। यत्तच्चक्रवर्तिमहांबुवाहनिभंकालकरवालतामिवचमहांबुवाह
मितिपक्षद्वयेऽपमितिसमासांगीकारेणक्रमेणार्थः एवंधाराजलैरित्यत्रापि
जलैरिवधारावद्भिरित्यादि। तत्रकालकरवालेत्यादेहेपरिवृत्तिसहत्वे
नतद्दशेषट्शतिमूलत्वानुपपत्तिः कालकरवालएवमहांबुवाहइतिरूपकं
त्वसंगतमेवतथासत्युत्तरपदार्थस्यमेघस्यप्राधान्यापत्यानुल्लासकत्वसराज्ञ
न्व्यापत्येः५५निर्व्येति-हेविभोस्वामिन्भवान्विभातिशोभतेसंन्वयः।
तद्विशेषणानिखड्गेषुतिग्मः।सुजनेषुसाचिरः। प्रतापोहंडगदिजानितंतेजो
यस्यसः। तथाविधरणांशत्रूणांसेवनिशामरणंनक्तंतामहांधकारकेतिवा
र्थः। मधुरामनोज्ञाकीलाचेष्टायस्यसःमतिः।शास्त्रादितात्पर्यनिर्णायिकाबुद्धिः
मनःस्थीनसमुत्रति। स्तयोस्तेनचायार्थेनिरतिर्यस्यसः तैयोस्तेनसारे
न'यतिर्लोकेयत्नंयस्येतिवा प्रतिपरंप्रतिस्थानंपक्षारणामात्मीयाना
मग्रनीरित्यविरोधे-विरोधपक्षेतु तिग्मस्तीक्ष्णः अथसाचिरः यद्वातिग्मसाचिः
सूर्यःअप्रतापः तापरहितःविधुश्चंद्रोनिशाकृत्रात्रिकृत्-मधुर्वसंतोऽलीक
कःकीलारहितःमतिश्रीमान्-अतत्परतिः। तत्वेभंक्षणीनवतिते-अतत्वेऽवस्तु

१५ते वर्तते इतिना प्रतिपत्प्रथमातिथिः। अपथाश्चाग्रणीही पक्षास्यादिभू
तानेति विगतः विगतकांतिः विभातिशोभते विगतभकारोभकार सहित इत्यपि
५६ अमीत इति हेहर्षशत्रुहर्षरंडकामित्रहर्षहायकप्रभृत्संमितः संख्याना
त्प्राप्तैस्तत्कर्षैः क्रामितः परिछित्रत्वरहितः साधुनिर्यशोनिः सहितः अस्तां
रक्तानांअहितः अस्तियद्वा अमितइतिकिंवतोन्यमितासंख्यामात्कर्षैस्तत्कर्षैर्हे
षहेत्यादिपूर्ववत्विरोधपक्षेअमितः मितंमोनंतद्हिनः समितोपानसहितः
अहितोहिनरहितः। सहितः हितसहितश्च ५७ निरुपधानेति। उपाधानसंहा
रउपाकरणसंमूहस्तूलिकादिकंतंतरः हितंयथास्यात्तथा। अमितावेव
शून्येरवाचित्रंनानाकारंजगत्सचतेकुर्वतेतस्मै अनिर्वचनीयस्वरूपाय
कलाचंद्रस्यशोऽशोभागस्तेन भूजायशूलिने महादेवायनमः। पक्षेचित्रआ
लेख्यंकलाआलेख्याक्रियाकौशलंच ५८ स्वयंहतिद्वयैः पदैराद्यरहस्यंक
थयति पंथ्याअगेतिपथिकनास्तिस्वस्तरमत्रमनाक्रमस्तरस्यत्रेग्रामेउन्नत्तेत
पयोधरद्वयायहियसस्तिनहावसः पथिकमस्तरणंपाषाणानांस्थलेत
न्मयेऽस्मिअग्रामेनतुनगरेननाकअल्पमपिस्वस्तरंकयाध्यास्तरणंनास्ति
तच्चयनसामग्र्यभावेपिउन्नतपयोधरंमेघंदृष्ट्वायदिस्यात्तिर्यंग्वाहस्तसि
तहावशेषापातनोवश्यंप्रायः पाषाणबाहुल्येनतत्रतल्पोलंभ्यं। व्यंजनयातु
पाषाणानांतलेनाध्यवसितानांतृणानांस्थलेतन्मयेग्रामेसस्थरंशय्यमनागपि
नास्तितथाचाकारेंगितज्ञानधिक्करणेग्रामेसतिचेवंविधेउद्दीपनेमेघे
क्लेशमयदियाच्यनस्तनदर्शनेचकोनामउपभोगस्तस्मान्यत्रगंतुमर्हतीति
वआशयः प्रकाशतिः प्राकृतेद्विलेपिबहुवचनमेवानुशासनात्। प्रस्तर
स्थलेइत्यनेनाचशय्यापेक्षापिनास्तितिध्वन्यते ५९ शनिरिति। शनिग्रहः। अश
निर्वज्रंचपुनरस्त्रेयुहारउद्गतः अनुहारः अनुगतहारः नृपहतैश्चैनाप्रवा
सा। नउहारोयस्याहितिनापक्षेऽशनिः शनिविरोधिनजोसुराहाविवविरोध्यर्थ
कत्वात्। अनुरूपहारउहाराहन्यः॥ ६०॥ अलसेति। अलसशिरोमणिर्धूर्तनिम
ग्रणीः पुत्रिधनसमृद्धिमयः इतिजल्पितेननतांगीप्रफुल्लविलोचनाजाताप
तिंवरांप्रतिधात्र्याः प्ररोचनोक्तिः पूर्वार्द्धेनराद्वंतुकविवाक्यं। हेपुत्रिजयं
वरः अलसानांनिरुद्योगानांशिरोमणिश्रेष्ठः धूर्तनिंचायग्रणीः श्रेष्ठः प्रचुर

३२ धनसमृद्धिः। प्राज्ञयेमयदृष्टमिति भणितेनभाषितेनलज्जया। नतांगीकाचित्
कुमारीप्रफुल्लेहर्षविकसितेलोचनेयस्यास्तादृशीजातेत्यन्वयः। अत्रालसत्वेन॰
नापिनांतरागमनंसूच्यतेधूर्तत्वेनरत्येष्वनादरत्वगुणत्वंध्वनिकृत्वेनकृपणतया
दारत्वंचसूचितंसत् अन्यासामनाकर्षणीयत्वंमदुपभोग्यत्वंचैत्यनकृतद्विषय
कृंचकुमायाज्ञानंप्रफुल्लनयनत्वेनवस्तुनास्वहेतुहर्षव्यंजनद्वारेणतत्कारणीभूते
सामाजिनेषुव्यज्यतेकेचित्तुउल्लसत्वेनधनिकत्वेनचाप्रवासित्वं। धूर्तत्वेनसंभो
गेष्वनादरत्वं॰ धनिकत्वेननानाधनदातृत्वमपि। नतांगित्वेन नमस्कारः। तेन
स्याटपमानिनीत्वं। प्रफुल्लनयनत्वेनहर्षः तेनममैवोपभोग्योनाविदग्धाया इति
वस्तुत्वंव्यंजनमित्याहुः ६१ धन्यास्मीति। रतिकथासुरतोपमध्येरतीक्रीडनंस्व
प्रियालापंकथितवतींकांचिदुपहसंत्याः त्वमिदानींस्वरतिवार्तांकथयेतिस
खीभिःप्रेरितायाकस्याश्चिदुक्तिरियं। हेसखियासंप्रियसंगमेरतांतरेष्वपि॰
रतिमध्येष्वपिविश्वासमुक्तचारुकानांप्रियकथावाक्यानांशतानिकथयसि
सात्वंधन्यासिपयःकिमुरतांतरेषुवदंत्यासौभाग्यंवक्तव्यानित्यर्थः प्रथमतः

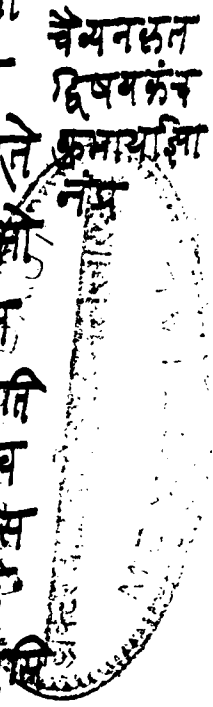
चैत्यनकृत
द्विषयकृंच
कृमायाज्ञा
नेन

३२

प्रियसंगमेएवविलक्षणानंदमंथरतयातत्कथनमशक्यंतत्रापिरते। तत्रापिना
हो। नांतेकिंतुमध्येतदानीमेवयागालापः तस्यचसुनरिदानींस्मरणंइतिसाध्यर्थ
मनंतयसावधानत्वमितिभावः। भोसख्यः प्रियेणानिर्बंधसनग्रंथिंप्रतिकरे
प्रणिहितेकरापितव्यइतिसंकल्पविषईकृतेसतीत्यर्थः। नत्वर्पितइत्यर्थः अथवा
चकत्वापयेः। आभिप्रायस्यत्वधुत्वापत्तेश्च। वतीनांशपथोहंतुनकिंचिदपिस्मरामी
त्यकीर्थः यदिकिंचिदपिस्मरामितदास्यामीतिचयः। यद्यपिशपथपालंभइत्यत्रने
पहंप्राप्नोतितथाप्यंगस्पर्शपूर्वकमीथ्याशपथस्यनिरासस्यमुख्यशपथस्यचापि। व
स्तितत्वान्नदोषः यद्यतदृशप्रियस्पर्शस्मरणमात्रेणविलक्षणानंदाविर्भविन
सर्वविस्मरणबोधनायासाधुशब्दप्रयोगोऽपिगुणएव। यदिकिंचिदपिस्मरामी
तिवाछमध्येसख्यः शप्यामितिगर्भितोप्यंतएवंगुणएवविवक्षितार्थस्यस
त्यंप्रत्यायनार्थत्वाच्च अत्रपूर्वार्धवाक्येसोढुंटोक्तावेकस्याएवसौभाग्यगर्वितो
यासंबोध्यत्वाकन्यासीसेकचनंसुखोत्कर्षसूचनेतुवक्तीनांतथात्वंसख्यइतिव
क्तुवचनमितिनासंगतिः। अत्रचरतकालेपिविषयांतरप्रेरनेनरागस्यकृत्रिमता

मावेदयतामाहकूकथनेनत्वमधन्येतिव्यज्यतेऽंतरापिशब्दाभ्यांअत्यंतानोचित्य
ऊकाएगतद्वारातिरतिशयःएवबहुवचनात्यापिप्रतिरतिसमयंतथाभावसूचनद्वा
रातद्व्यंजकत्वंएवंशतानीतिप्रातिपदिकवचनयोश्चेति·तयोत्तरार्द्धेप्रियकरस्प
र्शमात्रेणसंमोहानंदमंथरत्वेनाऽकृत्रिमरागातिशयंसूचयताःहंधन्येतितथाचो
भयसंबलनेव्यतिरेकालंकारइतिध्येयं। यत्तुअत्रत्वंसरंवीतिधन्यलोक्तिप्रिक्रिस
यातेनविवक्षितान्वयानुपपत्याधन्यासीत्यत्राधन्यत्वेलक्षणेति। तत्र। विप्रक्षिप्त
यापिसरंवीतिकटुवचनानोचित्येनसंबोध्यायांधन्यत्वस्यैवविवक्षितत्वात्
६२त्यैति। यस्मात्तःकरेहपाणःखड्गयुधियुद्धेवीरैःक्रोपेणकषायारक्ताकांति
र्यस्यतादृशःकालीदुर्गतिलयसद्वन्मत्तोक्तिदृष्टः। कीदृशः। दृप्तेगमहेनांवस्य
गंधगजस्य। यस्यगंधंसमाघ्रायान्येगजाःपलायंतेसगंधगजः तस्यकुंभयोर्गि
रस्थलयोःकषायंमध्यभागःविशालतदाकारत्वात्। तस्यकूटं। अग्रंवृत्तेदेवकु
ंडुभेदित्वात्तत्रसंक्रांतआधातेनसंबंधेननिघृष्टसंबंधेज्ञानिविउंरय
ल्लोनितंतेनतस्यवपोणशोचिर्यत्र ६३गाढेति। योराजायुद्धियुद्धेतृषाक्रोधेन

निजाधरंस्वाधरंदशन्अरीणांशत्रूणांवधूजनस्यस्त्रीसमूहस्यौष्ठपाणिविद
मस्यप्रवालपत्राणिगाढस्यापिदुःसहस्यकांतदशनक्षतस्यव्यथापीडांतदुपासं
कयादमोचयत्। क्रोधाद्वैरियधेतद्धोनामरतिक्रीडाविरहादंतक्षतानावइस
र्थः॥६३॥कैलासस्येति। प्रथानसिश्चरेसर्वतेनौविद्यमानशिखरे। वेणुसंमूर्छ
नायेराहस्यापितरागःतदुक्तंस्वरःसंमूर्छितियत्ररागतांमानिपद्यते·मूर्छनामिति
तांप्राहुर्गीतिनत्वविदोजनाइतितेनविबुधानांदेवतानांरमणीभिर्गीयमाणां
यशोयस्यमकृतस्यराज्ञःकीर्तिश्चासरसस्यस्निग्धस्यविशेषेणकारोऽस्यक
र्मकिनीमृणालस्यसंजातांशंकांसंदेहोभ्रांतिर्वा-मेषांत्वरतारतियंग्भूताअपांगा
नेत्रप्रांतारुणाभूतादृशादिगाजाश्रवणयोः कर्णयोः पुलिनेसमीपेहस्तेशुंडां
आवर्तयंतिचालयंति। आवर्तनेशं कोयंहेतुः। तांआहुरितिशेषइतिकश्चित्
धवलत्वस्यश्रोत्राग्यारत्नास्यलांपांगाइतिअत्रसमीपदेशस्यपुलिनत्वेनश्रव
णस्यसरत्वं। तथाचमृणालत्रासस्ययुक्तेः-अवणपुलिनइतिरूपकंपुलिनेऽ
पिविससंभवादसमे॥६५॥कैसेसुरानि। कैश्चेत्युक्तोमोडिअनेनसमरेनयश्री
र्गृहीतायथाकंदरानिविधुरास्तस्यदृष्टेसंस्थापिताःवक्त्रामोडिशद्योवक्त्रा

वल्लालकारेइशिवल्लालकारेणमोऽमोस्यथइत्यपरेजयतिसनंतरंतथेतिपूर्णियंविधुराः
वैरिणःकंठेस्वसंनिवेशोइत्यर्थः स्वयापराजिताः शत्रवःगुहारण्येवतिष्ठंतीतिनासर्यं ६६
मानवंतीमतिकाचित्तद्गायापरमानवतीयत्तांतमाहगाढेति गाढालिंगनरभसोघते
दयितेत्रुघुसमपसरतिमनास्विन्यामानः पीडनभीतइवहृदयात्गाढालिंगनायरभसे
सोघतेस्पितेत्रुघुसनहेषिण्येवेनभादृतोप्रियेउघते एवसतिनत्याचरितवतिमनस्वि
न्याःवशीकृतमनसोमानः पीडाभासतइवहृदयात्त्रुघुशिघ्रंगुमंवासम्यक्रुनिः
श्वेषतोपसरतीसन्यपःएवंचताहृश्याःस्वाधिनाचितायाउपिमानोयातहितावन्मा
त्रेणेवगतिस्तर्हिउताहृश्यास्तवगमिष्यतीतिकिंपत्रव्यमितिं।उवस्यंभाविनीमा
नंगंगोकिमितात्मानंवचयशीतिभावः।उत्रभनोत्सेसेयेवप्रत्यालिंगनहसितादि
संभोगामिव्यक्तिनुगाढालिंगनेमानोपशमतइसेतावतेतिसहृदयवेद्यम ६७ जाटेर
मितिव्यास्यविरमिवहसंति। फविवरनांबुंतरहवद्विनिवेशादर्शयतिभुवनमंडल
मन्यदिवजयतिसावाणीः यापाणिग्रहेवतानिम्नत्वेनाध्यवसिताकाव्यरूपाकवि
वास्यचिरंरहंउर्थश्रिंस्राणतस्यिभुवनान्यवप्रदर्शनेनतस्येवोपहसनीयत्वात्
हसंतिवभेदभ्यात्। कपेवरिनमवोंबुरहंपर्यंतत्रवद्धोविनिवेशःस्थीतिर्यानाद

श्रिभुवनमंडलमत्यटिवाविलक्षणमिवदर्शयति।सूर्योक्तिर्वेणवतंतो। अवदनेंबुजतारो
पोग्रंथणः पद्मासनत्वेनधारापाअपितसंपाहनार्थः।अतएवहसंतिनहीयासनानुकरणा
त्अन्यहसंतिवेयुत्प्रेक्षयाचमत्कारैकाहनलांशलाभः अन्यहिवेसप्रेक्षयाजगतोन
वचनवलाभः।अत्रहसंतिवान्यहीवेयुत्प्रेक्षाप्यांभोरतीतंनिर्मिणयोः ग्रंथतन्निमितिं
प्यांव्यतिरेकस्याध्यक्षि॥६८॥जेलेकेतियेरुंकागिरिमेरवलासुरवलिताः संभोगखि
न्नोरगीस्कारोत्सुकफणवलीकवलप्राहाहरित्वंतेइदानींमलयानिलापिरहिणींनिः
श्वासंसंपर्कीणोजाताइतिश्रुतेपिपहलास्तास्तरापूर्णइवलंकागिरिर्हेमकूटः
येतुगिरिलंकासान्निहितोगिरिर्मलयइतिव्याचख्युस्तेषांतेगृहेमलयानिलाश्वसंग
तस्यात्।तस्यमेरवलासुनितंवेषुस्चमाहसर्पत्रासात्सरवलिताःस्त्रीणामाहारट्टे
गुण्यादुरगीति।फदतिशयासंभोगखिन्नेतिस्तासांस्कारावितताउरफुल्लाऊर्ध्व
प्रसृताइहशियाफणापंक्तिः अन्यांफणाविशेषणाभ्यांकवलेस्थौल्यं तयाकवलने
भ्रंशणे।हस्तिलक्षणंत्रासात्तेमलयसंबंधात्मलयाद्रिलाः इदानींवसंतसमये
विरहिणीनिश्वासैःसंपार्किणःयूयंसंबंधात्एवनतुसम्यक्संवलिताश्रुत्वेपिता
रुण्यत्वेनपूर्णइवहलाः पुष्टावियनाविरहिचनहृदयपीडनेसमर्थजातइत्यर्थः

अनिलनांतं कांतुमलयागमने सुमूर्वसुरतं घनात् रोसंमलयसंबंधात्लोगं
ध्यंस्वलनादिनांमांधंचध्वन्यते।ओत्वयोक्तेनवस्तुनातादृशक्रांतासंबंधि
यत्कींचित्संपर्कादिनबालाअपियुवजनचेष्तितांकिंपुनर्वक्तव्यं निरंतरं
साध्वादेवतः संबंधेऽतएवेइतिवस्तुव्यज्यतइतिकेचिदाहुः ६१ सहिति
सविरचय्यमानस्यममधैर्यलेनास्यात्। प्रियदर्शनविसंस्वलक्षणेसहसे
तितेनापस्तंहेसखीममधैर्यलेनास्यात्कांप्रियधैर्येणोमानस्यासासंतगोपइ
वेऽहंसहायोभविष्यामिस्थिरोभवेतिसमास्वासंविहायप्रियदर्शनेनविसं
स्वलेव्याकुलेइवगेस्वव्याकुलत्वस्यसगोऽपचारात्। विसंस्वलेकोतरलि
तेइत्यर्थउपचारःप्राग्वदेवइतिकेचित्। भावभाधान्येनविसंस्वलक्षणेइ
तिबहुव्रीहिःकोतुकोतरलताक्षणेइत्यर्थः सवंचनोपचारः। यद्वाकोतुकोतर
त्वमेवलक्षणंउत्सवस्तस्मिन्सतीत्यर्थइत्यन्येविकल्पेपिपाठेपिपूर्ववदेवव्या
ख्येयंइतिसंस्वलनेनेत्यर्थः। इतिशब्दस्यसर्वनामवत्सूर्वपरामर्शकत्वस्या
प्यंगिकारात्संस्वलापरंस्पष्टं। तेनधैर्येणिगसहपश्चतंइतिशब्दोवाक्यसमा

पकोंयेयोन्यइत्यन्येअपरेतुसहसेतिसहसाकर्मकतामितिवाव्याख्यैकदेशानु
करणमितिउक्तेतिशेषः। तेनधैर्यस्यिपरहारास्कंदकतारस्योद्धानितुल्यत्वंस्पु
टितंअतिसंत्रमयशाद्वाक्येकदेशप्रयोगउन्मूर्वपत्संस्वलापरंक्लिष्टंते
नायास्यतिप्रियइतिस्वैरंगंतुकामापिव्यते। प्रियदर्शनमेवविसंस्वलत्यंते
क्षणेउत्सवेइत्यर्थः किमितिनयामानसहायार्थधैर्येणीआहतेमानंसत्कृतो
भवतीतिवेदंतीसखीहिप्रतितदाहितधैर्यस्यात्। तुच्छबोधिकायिवसुक्तिरि
त्याहुः।।७०।।उवोल्लोइइति। आदरेणकरजरहनखतैस्तयलोचनयोर्ममहतोर
क्तांशुकप्रसादः कोपेनपुनरीमेनाक्रांतेः इदयानातिकायाकिमितिकुपितेलोच
नेहसीतिपृष्टवंतंसापराधंनायकंप्रतीयमुक्तिः। नचेयमनंतरमंगेविद्यमानेरिति
शेषः। तथांगेविद्यमानेरुद्दाइईइत्यादेईइत्यादेर्नरचनइंतसतेः अन्यनापिकांतेर्म
मलोचनयोरक्तांशुकंप्रसादोदत्तइतिसंबंधः आदरेणरिसावाधायांदिर्वच
नंवा। आदाईइरियनेनप्रसादेनेतिसरांव्यंजयतापराधातिशयोव्यज्य
तइतिकश्चित्। आदाईइतेरियन्येनागोप्यंतेनस्वरूपानव्यापित्वंचस्यस्य
रक्तत्वेनरक्तांशुकप्रसादहेतोश्चिंचव्यज्यतेरक्तांशुकंइयनेनैकजातीयमे

वरुक्षमितिध्वनिः। प्रसादइत्यनेनकरतादिक्षतेषुमाहात्म्यसूचयतातल
र्द्धिनायांनापिकायांनायकप्रेमातिशयपात्रताधननंनकेवलंभवदंगेत
रीपनरक्षतादीन्येवकिंतुहंतदीयानांप्रसादपात्रंजातेतिचमहिकेति·विर
हकृशांम्नापिकांमनायकायावेदयंत्याःसख्याइयमुक्तिःमाहिकासहस्त्रभृतेतव
हृदयेसुभगसानमांति। अनुदिवसमनन्यकमाऽनंगतंत्वंपितनयति·हेसुभग
सौभाग्ययुक्तस्त्रीसहस्त्रव्याप्तेतवहृदयेवकाशमलभमानासाअनुदिवसंहिव
संख्याप्यअन्यत्तनुसंपाद्यकरणजनकातिरिक्तंनकर्त्तव्यंयस्यास्तादृशीहृण
मप्यंगंप्रशयतिअतएवसुभगेतिसंबोधनं। श्रमांतिसत्रमाहिकासहस्त्रपरि
तत्वंहेतुः। तन्नूकरणेवामांतित्वंहेतुः अत्रसुभगेसनेनापिकायाएवानुरागवि
षयस्त्वंनतुसातवेतिव्यज्यतेएवंमाहिकासहस्त्रेसादिनात्वनुरागविषयाएव
ताःनतुत्वंतासामितिपिध्वन्यते ५२ अतंत्रेति। नविद्यतेतंद्राकर्म्मसुरता
दौयस्यांसाव्यासौचंद्राननमेतिबहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयः यद्वाअतंद्रः मेवा
घनावतत्वयास्फुरदुपश्लक्ष्माऽनभरणंयस्याः सा· अतएवसम्यगुदितोम
न्मथोययासातारकाः नक्षत्राणितरवोनिऽत्यानियस्यांसास्यामाद्यौस्त्री

रात्रिः विशेषरागवत्तातस्याः ज्योस्तीत्वलक्षणः। कंसानंदंनकरोति। श्यामाषो
डशवार्षिकीअतंद्रासुरताहावलास्यरहिता· चंद्रः कर्पुरमाभरणंयस्याः साचं
द्रः शिरोभूषणविशेषइतिकेचित्· समुत्तहर्षपुलाहीपितः दिप्त्यापितोम
न्मथोययासातारकाऽस्मिन्नीनिक्षातरवश्चंचलायस्यासातारकावहीमरत
लोहारमध्यमणिर्यस्याइतिवाइतिप्रतीतौस्त्री विशेषइवरात्रिरिवकपनामती
ति: ७३।। यस्येति। यस्यपुरुषविषेषस्यमित्राणिमित्राणिअभ्यस्तस्त्रयाणित
थाशत्रवःशत्रवैवःनिःशेषतोयंत्रणीयाःदमनीयाःयस्येसस्याश्चाप्यणुसंगःअनु
कंपाहयात्योग्यस्तद्विषयरतियावत् अनुकंपःस्नेहपात्रंसजातःशोभनजया
सएवजीवतीक्ष्याजीवनवानिसर्थः। अत्राथांतरसंक्रमितवाच्योनित्यादिशब्दैः
आश्वासादेर्याजीवस्यापितत्कपतरातिशयव्यंजनद्वारानायकस्यदृढप्रसादित्वं
व्यंगलक्षणायांसामान्यविशेषभावसंबंधः ७४ खलेति खलव्यवहारादृश्यंते
दारुणायद्यपितथापिधीराणांहृदयंयस्यबहुमतानरंखुव्यवसायाविमुह्यंति
दारुणइष्टप्रतिबंधकाःसदर्थग्राहिनयाहृदयमिवयस्यः मित्रंतेनबहु
मताः अनुमोदिताः धीराणांव्यवसायाउद्योगानविमुह्यंतिमतिबद्धाभवंति·

खलप्रतारणयास्वार्थसाधनेननविसंवदंतीसर्थअतएवाव्यवसायइति तत्रव्यवहाराइक्रूरनिसन्ये७५ कावण्यमिति-सर्वावयवसंस्थानगतोविशेषोलावण्यंप्रत्येकावयवसंस्थानुसोभाग्यंकांतिःरूपंवर्णविशेषःइतिचंडीदासः अपरेतुसुकाफलेसुछामायास्तरलत्वमिवांतराप्रतिभाति।यदंगेषुतत्कावश्यसुदाहृतंकांतिरुज्वलतारूपंसंस्थानसौष्ठवमितिसाहुःवचःक्रमःवचःपरिपाटिनछद्मास्तुअनिर्वचनीयानुभवैकगोचरत्वबोधकाःतदाहतदातत्संनिधानेनानुभवदशायांसुधास्पदंसर्वांगिणसौहित्यसंपादकत्वात्अधुनातद्वियोगास्मृतिदशायांसर्वांगिणतापहेतुत्वात्ज्वरइवज्वरःअतिशयातपीडाजनकः७६ मुग्धेइति-मुग्धेउपदेशाग्राहिणीअरिक्तःअतीतोवर्तमानःभविष्यश्चकालोमुग्धतयेवयथोचितानांचरणेनैवचेतुंयामइतुंकिंकिमितिआरभ्यतेतर्हिकिमारभणीयांतदाहमानंवस्त्रवत्कावधारयुक्तेयंधानबंधनेनापसरणाराक्म्यतांव्यजतेयेप्रेयासि-विषयतमविषयेःएतच्चवाक्यचतुष्टयेप्येचेतिः रजुतांसरलतांइयेवंसरव्याजातियोधितासुजसहयोधितामतिविक्षायांतादृशीनायिकाभीतानानयसुकस्येवाननंय

स्यात्तादृशीनांसरवीप्रतिवचःउत्तरंआहेत्यचयःप्रतीकुलंवचआहेतिकाश्चित्तु-वास्तुतस्तुवचोपचःप्रतिभीताननाभयजल्पतिछायत्वदाननानामाहेत्यन्वयःपूर्वव्याख्यायोहिप्रतिवचइत्यस्यवैय्यर्थ्यंपतेःएतेनविलाप्यापीभावपक्षेप्रतिबोधितेप्यस्यासंगतिः।प्रतिबोध्यमानेतिहितदोवितानीति।मंदोक्तप्रयास्तंउत्तरमाहिनीचैरितिःप्राप्राणेश्वरःप्रणानांतदायत्तत्वाज्जीवितसर्वस्वायमानः।अतएवहृद्स्थितःश्रोष्यति-ननुशंकायांसिरत्रसंरव्याअपरिहार्यवाक्यानियानिचैरंशंसनस्यविधानं-हृतमेवंशंशेतिचनोक्तंअत्रनीचैःशंसनप्रयत्नायाअनाहोर्यत्वेनयुक्तत्वंतत्र्यधिछायत्वलालितभयगम्यंहृद्स्थितःप्राणेश्वरइत्यतस्तस्मिन्ननुरागदार्ढ्यतेनचसरव्याप्रबोक्तएवेतिबोध्यं।७७ साधुरिति-हेनयनीनभयंकर-त्वंमासिशोभसेकीदृशस्त्वंसाधुरस्यविसरःधारातयाप्रसाधितोलंकृतोयःकरवालःखड्गःतेनकरालोभयजनकःसचासौरुचिरश्चशत्रुमित्रभेदेनकरालत्वंसाचिरत्वेयीदृशीतएवपरिघःशत्रुजयलक्ष्म्यानिरोधकत्वात्अर्गलाःयस्मिन्नादृशःशुक्लद्युतिश्चशत्रुभंगेनविटंकंकरोत

पालिकातदाकाररेखान्वितं। यद्ललाटं तदेव विस्तीर्णोत्सेधो यस्यसः मिस
से। नोव्यंग्यः। क्वचित्तु नृपभीमः इतिसर्गः विभातीतिप्रथमसुषांतश्चपाटः ७८
शुक्तिरति। जनांतरसंन्निधाउपनायकोस्थितेऽप्रस्तुतवेहप्रसंसाव्याजेनतदा
गमनाधीनहर्षव्यंजयंसाइयमुक्तिः सदागमः सन्मागमोवेदः शुक्तिः स्वर्गादि
भोगः मुक्तिः कैवल्यं। तत्कर्मकांडवेदांताभ्यामुभयोपायबोधनात्। येको
तेनानियमेनयजतेत्यादिविध्यादिभिः करणेऽसमाप्तेशनेहितोपदेशनेतत्परः
अप्रतारकत्वात्। अकस्मिंविज्ञस्यव्यंगपक्षेसतोयद्वभस्यागमः। शुक्तिसुर
तादिभोगः मुक्तिर्विरहाद्दुःखत्यागः एकांतस्यसंकेतस्थानस्यसमाहिते
नेतुसरः कस्यरमणीजनस्य। अत्रसुरत्यतया विवक्षितोपिद्वितीयार्थोऽपि
नायाप्राकरणिकिंलतोभवातिबोध्यं ७९ सायामिति। उपपतिंसंभुज्यतज्ज
नितश्रमायणोयस्नानादिरुतपतिप्रतिलांतरहस्यायाः सख्याइयमुक्तिः सायं
रथौऽस्तांसुखेऽनेनस्नानोत्तरंइतरकार्यकरणंध्वन्यतेनदिनकृतगृहक
त्येनोदशः श्रमस्तत्राहस्नानं उपासितयत्नाच्चिरकालं कृतंतथाचचिरकृत
तगृहकर्मश्रमस्यतेनैवानिरतिर्ज्ञातेतिभावः समाक्षेपितसम्यगासमं

नाद्वेपितं। नतुलिप्तं। तथाचचंनलेपकरणकृतोपिनश्रमइतिभावः।
उंबरमणिः सूर्यः अस्ताचलमौलिंउल्लंघ्यातइत्यर्थः। क्वचित्तुमुक्तमिति
पाठः तदाप्यूलपश्चिमस्कंधगतइत्यर्थः चूलमितिपाठेपिसएवार्थः। तेनरात्रिर्जा
तेतिभावः। अतएवसायमित्यनेननगतोर्थता। एतेनक्लेशताप्युष्णाभावोव्यज्य
ते। अत्रकुंजादिनाघनछायमार्गदेशोविश्रब्धंमंथरंआगतंचतेनमार्गेत्वरया
वल्लनकृतोपिनश्रमइतिभावः आगतोबहिरंतश्चेत्यर्थः अधुनाक्रमसा
मग्र्यभावेतावित्तर्कसामग्र्यिसमवधानेचनेत्रद्वंद्वंनाविद्धतेभीलनीयं
तिकारःपोतः पुण्येनप्रकृतिर्यत्रेतादृशंआसितुंनसमर्थंभवति तथाचभील
नपोतः पुण्यंसर्वंगिणश्रमंकथंइतिभावः। सचसामग्र्यंतराभावेनकेवल
सौकुमार्यमेतएवेति अहोजडधिक्कृपणमाचिर्यभूतंतवसौकुमार्यमित्यर्थः
अत्रसायंपदेनस्नानस्यश्रमशांतिमात्रफलकत्वंध्वन्यते। यातोस्ताचलेत्यादिना
आगतपरिजनितत्वसंभावनानिरतिः। विश्रब्धेत्यादिनाभयत्वराहेतुकत्वाभा
वः क्रमस्यध्वन्यतेतत्राश्चर्यंसौकुमार्यमित्यस्योपपादकं ८० तदग्रासीती.
जगत्स्तुतिश्रीलक्ष्मणलंभोगप्राप्तामहादुःखतश्चिंतयाविधुरोहृदः।

निरुच्छ्वासतएति। नास्यप्राणांस्त्यमुक्तायांतिअत्रेवसमवलीयंतइतिश्रुतेः। मोक्षकाले॥ नि
रुच्छ्वासता॥८१॥क्षणदेतिः। वतेतिखेदेविस्मयेवा॥ विरतवद्विषतां। त्वयिपराङ्मुखेसर्वपरां
मुखंविपरीतंजातमितिशेषः तदुपपाद्यतिक्षणदारात्रिः अक्षणदातद्विनउत्सवदाअनुत्सव
दात्र। वनंआरण्यंअवनंतद्विनंरक्षकंचव्यसनंव्यास्तिबहुलंभवतितद्युतादिशिरव्यसनं। त
द्विन्नंसांश्लिष्टंच। शिरवीनांमेषाणामसनंप्रेरणंव्यसनंकालक्षेपकमित्यन्ये। तवेतिसंबंधसा
मान्येषष्ठीद्वेशक। मणिद्वेषः चतुर्वेतिवदनंमुहिसंमुखंवगोसंमीलीप्रमातेहेशिक्लोइति। पुस्त्व
प्राकृतेलिंगानित्यमात्। रात्रावतिशयाचुंबितदर्पिताधरांवधूंप्रतिकस्याश्चिदुक्तिः तववक्त्रप
स्यैस्यप्रातःकालेअधरःम्लानंयत्कमलदलंतदपआसीदितिसखीवचनश्रुत्वानबालको
टातस्मैवधूः वदनंसुरवंलज्जयेतिशेषः। मद्याः संमुखंकरोतिवर्तमाननिर्देशाल्लज्जाया
विरामःसूच्यते। तववक्त्रमस्येत्यनेननायकस्यनववधूवशीकारकत्वेनापिचात्यव्यज्यतेप्रभा
तेआसीदित्यनेनतावल्लालंचुंबनाविरामः८३ राईस्त्रीति। रात्रिषुचंद्रधवलासुकलितमास्फा
ल्यचापं एकछत्रमिवकरोतित्रिभुवनराज्यंविजृंभमानः इयायितिप्रकृतः स्मरश्चंद्रेणध
वलासुरात्रिषुजोत्स्नासुकलितसुकुमारमेवनतुकमट पृष्टकठोरंआस्फाल्येवनतुबाणादि
संधायचयाणांभुवनानांराज्यं। एकमेवछत्रंयत्रतथाभूतं। आद्वितीयमितियावत्। अत
एवविजृंभमाणः। विस्फुरमाणः। अतिसाहंकारं। तयावर्तमानइत्यर्थः८४ निशितेति।
अनंगोयंममनिशितः। शरईतिदृग्विषयाबुधासुदृशः शोभनदृशः कामिन्याः हरेस्त

बलंअर्पयति। कदाअरालेसर्वकामिजनहिलकलाकुटिलेवयसियौवनेऽकूतेसतिअति
एवसाऽपितिबलाद्दकूयत्रादिशिलक्षणयातत्संबंधीनियुवजनेतत्रावस्थाःहसितरुदि
तप्रकंपितमूर्छादयः व्यतिकरमिश्रीभावंयेत्यप्राप्यसूमन्मिषेतिपुनपुनसघंतइत्यर्थः
८५ वारिज्येति। वार्यमाणोपिपुनः संतापकदर्थितेनहृदयेनस्तनभरयस्तयाविशुद्ध
जातिनचलत्यस्याहारःहारस्यगाढालिंगनांतनांतरायतयायःसंतापोर्थान्दृश्यस्तेन
कदर्थितेनापीडितेनहृदयेनपुनःपुनर्वार्यमाणोप्यस्यानायिकायाहारस्तनभरवस्यत
यातत्सख्येननचलतियतोविशुद्धजातिः निर्दुष्टमुक्ताजातिमान्श्लेषेणविशुद्धजन्माच
विशुद्धजातयोहिदुःखितेऽपिनकदापिस्वस्थानाच्चलंतिनाश्रयंत्यजंति। सुतरां
मित्रसंन्निहितमित्यर्थः। अनेनातिशायितरतिच्यावर्तयतयानवरतहृदयकंपनमुक्तं
हारस्यअनवरतकंपनंव्यंग्यंतच्चवार्यमाणइतिवाच्यार्थसिद्धिकृतपार्यंतिक स्फुविप्र
लंभकरइत्याहुः केचित्। अन्येतुस्वस्यस्तनभरवयस्यतयाहारस्यगाढालिंगनांतरायत्वेनयः
संतापोऽअर्थाद्दृदयस्यतेनकदर्थितेनहृदयेनवार्यमाणोपिहारः सचलतिनांपसरतिकी
दृशोहारः हारेछाइत्याहुः शेषप्राग्वतविपरीतरतावस्थेयंइत्यलं८६ समुग्धेति।
समुग्धश्यामलांगोधम्मिल्लः कलितकलितनिजदेहः। तस्याःस्कंधाबुत्तंगहीत्वा
स्मरःसुरतसंगरेजयति। सोसुदृशिस्वशुद्धेइतिवोध्य। धम्मिल्लःकेशबंधाः। स्मर

इतिरूपकं। स्कंधांसः सेनानिवेशश्चबलं सामर्थ्यं सैन्यं च यिमे द्वे श्लिष्टरूपके मुग्धः। सुंदरः कलिलकलिलोऽति-आसादितमनोहरएवशरीरः। तादृशस्यहि महापुरुषस्यध्यारचकीयबलहानेनसाहायकमाश्चर्यंतिलोकाः। सुरतसंगरेइतिरूपकं। जयतिसवोत्कर्षेणवर्तते। यथायुद्धान्निवर्तमानमपिकांचित्काश्चिन्मित्रभूतः अन्यतस्कंधावारात्बलंलब्ध्वायथांतेप्रोत्साहइति। तथाऽस्याः पूर्वसुरतवेलायां मुहुर्मुहुः कर्षणेनस्कंधपतितं केशपाशमालक्ष्यस्मरएवस्कंधात्बलंलब्ध्वासुरतभोगनिवृत्तमपिमामनः प्रोत्साहनेन सुरतेप्रवर्तयतिइत्यर्थः। अतएवतरेभ्यः सर्वेभ्यः रतरंगेभ्यो। न्येभ्यश्चसुरतोपकरणेभ्यउत्कर्षेणवर्ततइत्युक्तं। अतएवचस्मरत्वेनरूपनंसाक्षात्स्मरइवसुरतप्रवर्तकत्वइतिबोध्यं। तस्याः स्कंधाद्बलंगृहीत्वेत्यनेनस्कंधसंबंधेनातिशायितशोभाकामउक्तः॥८७॥ नवेति। नवपूर्णिमामृगांकस्त्वमसितभभरगससकासौभाग्यसमग्राप्रदोषरजनीवत्वाघ॰ रंडिणायाः वद्धपरवध्वनुरक्तंस्वामिनंप्रतियुक्तिः। नवःप्रथमोदितः पूर्णिमासंबंधिमृगांकः चंद्रः तस्यत्वंकः सरवाघातावाऽसितत्सयंभणा तत्संबंधित्वंविनाहरणिकानुरागित्वस्यतत्स्वभावस्यत्वयनुपत्तेः। तथाचंद्रस्यप्रदोषरजनीवतवकानायिकासमग्रंसंपूर्णंसौभाग्यंनायकानुरागादियस्यांतथाभूता। प्रदोषोरजनीसुरवंनवत्वेनवांचल्यंहरणिकानुरागित्वंच पूर्णिमामृगांकत्वेननायिकांतररागित्वंउपालंभयोग्यकलंकित्वंचप्रदोषपदेनप्रकृष्टदोषत्वं। प्रदोषरजनी

त्वेनतस्याऽपिहरणिकारागित्वं। पूर्णिमाचंद्रः प्रदोषेरज्यज्जतेऽनंतरंतु विरज्जते॰ एवंप्रदोषरजन्यपिइतिभावः। यत्रनवः प्रतिपदादितइतिव्याचक्षते तेषांपूर्णिमापरैवसंगतिः स्पष्टैव॥ सहाति॰ सरविनवनिधुवनेसमरेऽ कपालिसरव्यानिबिऽपाहारोनिवारितएवोत्कीयमानस्ततः कथंरमितंऽच्चैरंतोइतिपाटेऽच्चलत्रियर्थः। क्वचिद्दूरंतोइतिपाटः। तत्रऽदूरंपवन्नइत्यर्थः हियतइतिहारइत्यंन्वर्थनाम॰ सरव्यानायिकांप्रतियमुक्तिः। हेसरवीनवसुरतरणे॰ निबिऽयादृढयाविश्वस्तेयाचअंकपालीआलिंगनंसैवसरवीदृष्टविधाइत्वात्तयाऽत्कीयमाणः हयोस्तत्तीयतपाऽधिको॰ भवन्द्वितीयपाटेचलनव्यापारेणनिधुवनांतरायंहृदयानिघातंकुर्वन्हारः निवारितएवमत्रएवतूनः त्वयानवोढयाप्रौढांगनावरत्ताद्विलक्षणंकथंरमितमित्यर्थः अत्रनिबिऽएसनेननिवारणसामर्थ्यं॰ रणइत्यनेनदुरवगाहत्वंव्यज्यते। ८९। पवांति। प्रविशंतिगृहद्वारंविचलित्सहनाविलोक्यपंथानं॰ स्कंधेघटंगृह्वाहाहानष्टइतिरोदिशिकिमिति। जलानयनव्याजेनसंकेतस्थानंगत्वाशून्यंतद्विलोक्यजलघटंस्कंधेगृहीत्वागृहद्वारपर्यंतंसमागतांपश्चात्संकेतस्थानयाइनंस्वपतिमवलोक्यपुनर्जलानयनव्याजात्संकेतस्थानंगंतुंविचलितंवदनंकृत्वाद्वारस्खलनव्याजेनघटांशिक्षात्रोकवंचनायेरंतीसरवीप्रतियमुक्तिश्चतुरायाऽपरंघटं

गृहीत्वागच्छ अहं सर्वं समाधास्यामि प्रायगमनाहेसरवीगृहद्वारं प्रविशंतिवं
स्कंधेघटंगृहीत्वापरावर्तितवदनापैथानंदृष्ट्वाघटेनष्ट इतिकिमितिरोदिशि
यचवः।रोदनेनष्टत्वंहेतुः घटध्वंसेचविवर्त्यपथोविलोकनंहेतुः॥९०॥विहले
ति० विस्रंरवलात्वांसविदृष्ट्वाकुटेनतरलतरदृष्टिः।द्वारस्पर्शमिषेणात्मागुप्त
करतिपातंदत्वाविभिन्नः नदीकूलेकृतागहनेकृतसंकेतप्रातंगृहप्रवेशसमये
पश्चारात्तंकामुकंदृष्ट्वापुननर्दीगमनायद्विपूर्वेद्वारस्पर्शव्याजेनघटंस्फोटि
तवंतीनायिकांप्रतिसख्याः त्वदभिप्रायोऽवगतोमयात्तत्समारचासंविधायस
मीहितसिद्धयेत्वजाहंतत्क्षुश्वादिनिकटेसर्वंसमाधास्येयीत्यभिप्रायगर्भमि
विदग्धजनप्रतारणायेयमुक्तिः।हसन्निवियंखलोश्रांतिमारवस्थातद्विद्धू
लोऽतएवातिशयितरलदृष्टिंत्वांदृष्ट्वाकुटेनघटेनात्मास्वस्वरूपंगुप्तंगोरियों
त्वादृश्याऽपिकष्टदायंकइतिमत्वादुःखेनद्वारस्पर्शमिषेनपातयित्वास्व-विभि
न्नः विभेदितइत्यर्थः।ऊंतर्भावितराप्यर्थेऽयियंयद्वाहेसखिविस्रंखेकामप
रवशप्रियंदृष्ट्वाकुटेनघटेनउपलक्षितात्वंतरलतरदृष्टिजानाऽपलक्षितात्वं
तरलतरदृष्टिजानाऽतोहेतोःस्वस्यात्मागुरुर्गरीयानितिमत्वाघटेनद्वारेत्वादिपू
र्वतनायंद्वारस्पर्शनंघटनाशःकिंतुसंस्तुतयापरमपिऽकत्वात् घटेनैनस्वात्मा

विभेदितइसपहुनिरलंकारः।विस्रंरवलांकामपरावशामितिहदिस्थितोऽ
र्थः द्वितीयपक्षे-विस्रंरवलंत्वांसविदृष्ट्वाकुटेनतरलतरदृष्टिरितिप्राकृतल क्ष
या ९१ जाणेहति।ज्योत्स्नयामधुरसेनचवितीर्ष्यतारुण्योत्सुकमनाः सावृद्धापि
नवोढेवपरवधुरितिहरतितहृदयंकचित्तुस्यधूरहेतिपाठः।तरुण्यापरंस्व
परवधूरकंनायकंप्रतीयमुक्तिः अहहेतिखेदे-वृद्धापिसानायिकाज्योत्स्नया
मधुरसेनवसंतरसेनमधस्यास्वादेनचवितीर्णंदत्तंतारुण्यंयतस्तणधर्मायुसु
रतायोत्सुक्यंमनसिकृत्वायातादृश्यतियतः परवधूरतः नवोढेवतवहृदयंहरति-
परवधूत्वेनैवतवचित्तसाहरति।ननुसौंदर्यादिनिमित्तांतरमस्तीतिभावः पर
वधूत्वंहृदयहरणेहेतुरिति।काव्यलिंगालंकारः।वपरवधूरित्यनेनत्वमेवतस्या
मनुरक्तोनतुतादृश्यपिशीस्वतइतिसूच्यते-९२ अलमितिदिवाप्रगल्भस्यगृध्र
स्यमृतबालातेश्चपुरुषविसर्जनेपरमिदंश्लोकद्वयं।गृध्रमुमायुसंकुलेतैर्या
मेकंकालवहलेऽस्थितआयेअतएवधूरेदारणेरअतएवसर्वमाणिग्रासजनके-
एवंचनिःप्रयोजनासंभावितानिष्टाचएवंविधस्यलोकस्थितिरनुचितेतिभा
वः॥९३॥ननुबालकोजिवनंसंभाव्यतेनत्रहनचेहोति-इहसंसारेकालधर्मो

मृत्युः तंभासः कश्चित्प्रियद्वेष्यान्यतरोपि नजीवितः।अद्य यावदितिहेषः तथा चतद्दसंभावितमितिभावः। समाधानायाह प्राणिनांइदृशी। मरणानंतरमपरा वृत्तिरूपागतिः स्वभावः।तथाचस्वभावस्यक्रमत्वादवेदोनक्रार्यइतिभावः १४ आदित्यइति निसिप्रगत्यस्यगोभायोन्यावर्तनपरमिदंश्लोकद्वयंहृदुटाः अयं आदित्यःस्थितोऽस्तित्याचनरात्रिचरेभ्योभय मधुनास्तीतिभावः। अतसां प्रतंअधुनास्नेहंअधंम्रिते बालेसमीयावस्थितिरोपंकुरुतः मतस्यजीवनासं भवादफलमवस्थानमतआहबहुविघ्नइति। येऽस्यवेलात्यात्भूतावेशादिरू पग्रहग्रस्तश्चेत्तहाएतन्मुहुर्जापगमेनद्विघ्नाशोपशांतोवेशोबालः कदाचि ज्जीवेदितिअर्थः। अपिः संभावनाद्योतकः १५ एवंजीवनसंभावनापाधमोहदुभा ह।अनुमिति। अविशंकिताः स्नेहकापभादशंकारहिताग्रध्यस्यमांसलुब्धस्यवाक्या त्सूटाः कथमकस्मादीदृशोयंबालस्साध्व्या इतिविचाररहिताः। अनुंकनक वर्णमिंनतुकनकापं तकृतकाटिन्यस्यापिप्रतिभायते।अनेनमृत्युचिंह्नवैव ण्यधिक्यभावः बालंतेनमृत्युकालाभावः। अप्राप्तयौवनंतेनपरदारगमनादि राहित्येनायु सर्वस्वच्यते इदृशंकथंयज्जध्वं। आर्षमात्मनेपदं १६ रयिति

रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुग्मस्य। रुद्धस्यतृतीयनय नंपार्वतीपरिचुंबितंजयति-रतिकेलौहृतंनिवसनंअर्थाद्गौरीसंबंधिए न-करकिसलयाभ्यांरुद्धंअर्थात्पार्वत्यानयनयुग्मंपश्येतिबहुव्रीहिद्वयगर्भ कर्मधारयः चंडीदासस्तु रतिकेलिहृतनिवसनयाकरंकिसलयाभ्यांनयने युग्मंयस्येतिविग्रहमाह। तत्रनिवसनेसत्रहस्कश्चिंत्सः १७ प्रेयानितिसश पथमिळमयाचदसोमप्रतिप्रियतरत्वेनप्रसिद्धः। प्रेयान्शपथंनसहितंयथा स्यातथापाहयोरानतः कांतयाचवसशपथंनिराकृतःसन्उन्मनाःउत्सुक मनाः वासगृहात्क्रीडागृहात्द्विगुणेवनाधिकानिपदानिनद्वारानियावत्न यातिननुयातः तावत्रुतप्रणमकंयथास्यातथाधावित्वेवघतः स्थापितः धृतअवस्थानेऽस्माद्दंतरभावितशपथात्कर्मणिक्तः। अत्रयातीकृतं नतयाकृतं। तेनगमनानुकूलव्यापारेछादशायामेवतथाभावइति-ध्वन्य तेयावित्वेचेत्य इदृशस्मरहस्यपार्वतीपरिचुंबितंतृतीयंलोलाटंलोचनं जयतियतः पिधानसाम्येप्ययोः कराभ्यांतत्रअस्यतुपिधानोपकरण त्वेनादृष्टत्वात्। क्रीडापिधानोभयकारित्वात्रागातिशयलज्जाहर्षादि

संपद्वारा रसातिशयपोषणाच्चक्रोक्तरेण कर्मणेति तदेव धन्यजीवित मनोज्ञयतिसर्वोत्कर्षेणेत्यर्थः नेनधावनाविषयेपितथाभावंकर्णादौत्सु क्यातिशयोध्वन्यते। संपुटेप्रमाणार्थंकृतांजलेर्जलक्रियाविनिबंधोयस्या क्रियायांतद्यथापतति तथेतिधरणक्रियाविशेषणं। रागोक्तंयात्वदुक्तो नीविबंधस्यप्रणामांजलिनेवावलंबनात्तदेवोपायनस्थानीयंकृतमि तिकेचित्त्वरातिशयद्योतनायधावनक्रियाविशेषणमित्यन्ये। पूर्वंहि हृतप्रणामकस्याकरणंअधुनाप्रणतिपूर्वकंधरणमितिवैपरित्यंप्रकृत पदगम्यंकृसन्नीवितिपाठेगत्वनमार्थिकं। अथांतिरेन्यस्यति अहो प्रेमणे ति॰गतिःस्वभावःप्रेयात्कांतयेत्याद्यांपरस्परविरहासहत्वंध्वन्यते॰१८ पथिपथीतिअधवाक्यघोरसनीयत्याहारः। प्रतिमार्गेअंकुराणांआभोकांतिः शुकचंचुचारुरुचिरेवंप्रतिदिशंविरचितालतानामत्रासकोनर्कः पवमा नोवाउच्यास्ति। आभ्यांचवाक्याभ्यांतुतनांकुरशोभाशोलिवसंततुसर्व दिक्संचारिमंदमारुतयोरदीपकयोः संपत्तिरुक्ताशुकचंचुचारुरिसने नअंकुराभयोः निसिसंबंधिचबोधनद्वारात्रासकरसनेनचवसंत

योसंपुटबोधनेद्वाराचसमासोक्तिविधयास्वनायिकासंबद्धनायिकांतरद र्शनरूपासंबंधिविधयाःतत्स्मरणरूपाच। उद्दीपनसामग्रिध्वनितेत्यपिबो द्धरिगरिपुरिपुरेतयोःस्थानारव्यप्रमाणेनैकैकस्मापुरिएकैकस्मिन्नरि सायकैर्घातेनसंपुनगरेत्रासात्सवस्तिमानभंगः। तथापुरुषेषुबाणयातन मानदहनास्त्रीनिरूपिमानस्सक्तइत्यतिवारंवडाइणाशाक्तित्वंमन्मथ स्यघासतोकिरतिक्षिपतीत्यर्थः। मानवचन्मानवार्तामानवातापिगता किंपुनर्मानोगत्कगतिवक्तव्यमितिभावः।अत्रकार्यकारणयोः पूर्वापर्यविप र्ययरूपाकारणकार्ययोरसामानाधिकरण्यपिकारणोसतिरूपावातिशयो क्तिरलंकारः॥१९॥ लिःस्वत्रितिबहुदिनव्यासिमानवातिप्रतिसरव्याहृतम लिः। प्राणानांहयितः प्राणहयितः। तेनहयदपितदुःखेनत्वप्राणोऽपिदु खितोभविष्यंतीतिभावः यद्वातवप्राणाइवसोऽस्माकंहयितइत्यर्थः। तथाचत्वप्राणाइवसोपिऽस्माकंरक्षणीयाइतिभावः। ईदृशोपिशुभिनं लुभ्नोः तेनाकांक्षितस्यकर्मणोऽनुद्येस्यबंध्वन्यते। लिखंन्नलुलिखि तीति। तेनलिखनस्यानुद्दिपूर्वकत्वरूपमप्राधान्यंध्वन्यते। वहिर्नतु

मध्येतेननायकस्यात्कद्वेगः। आस्तेनत्वासीत्· तेनएवमवस्थानस्यप्रसा
दयंतिताध्वनते। पंजरशुकेहसितंपठितंअन्यच्चसर्वंपरिसत्कं। अज्ञानाम
पिदृशावस्थाकिंपुनरस्माकमितिभावः पंजरेत्यनेनान्यत्रगमनासामर्थ्यं
सूचयत्यर्थान्नेयकवचनंतु नकृतं· एकस्यशिक्षादिनापितथाज्ञानसंभ
वात्। सर्वमिसस्यशरीरिधारणोपयोगिभोजनादिकंपदृश्यर्थः। अतएव
कटिणे·इयंउत्तरोत्तरयधमानासहयपीडाजनिका· अधुनावसंतचंद्रिका
हिमिरद्वामेमन्मथविलसतीसर्वः। मानविसर्जनिःशेषेणत्यजेतिअर्थः
१०० गामरहेति·ग्रामरहांस्मियामेवसामिनगरास्थितिनजानामि·ना
गरीकीनांपतिंन्हरामियाभवामि·साधवामि·गामारिअंमितिपाठेग्रामि
णास्मीतिबोध्यं·प्रणयकालहकलहेकांत्यमस्यस्मरुयेग्रेइतिवदंति·
नागरिकाम्रतिग्राम्यस्त्रिपाद्यणुक्तिः। ग्रामरहाग्रामजाता। यामेवसा
मी।अतोनगरास्थितिंगरमयाद्यावेद्यधिनजानामिउसतिमारपयाद्य
यावद्ग्रामेएवाविरतंवासात्नागरास्थितिगंधोपिनज्ञायतइतिभावः

४४

नागारिकीणांमिति। षष्ठीअनादरे·नाअनादृत्यतासांप्रतिन्हरामीत्यर्थः
अत्रनागरिकानित्यपहायनागरीकितोयेतिनिरुक्त्यातेषुचाचूर्यातिशयोद्यो
सते। तेनचस्वस्यातिचातुर्यंव्यंग्यं। अपरेतुतद्वर्तिताभिःअनादरप्येतसतीन्
हरामीत्यर्थः। पतिकर्तृकेअनादरेअस्याः प्रयोजकर्तृत्वमितिसाहुः॥१०१॥पतिणेति·
तेषांगुणग्रहणानांतासासुत्कंठानांतस्यप्रेम्णः। तासांपत्नीतिनांसुंदरेदृशंजान
मवसानंएआरिसमितिपाठेएतादृशमित्यर्थः पूर्वबहुतगुणग्रहणादिभिर
नुरागातिशयंप्रकटयतिअनंतरमन्यत्रासक्तेनायकेकस्याश्चिदुक्तिः। तच्छब्दा
विशिष्यानिर्वचनीयार्थः। गुणग्रहणंगुणवर्णनं उत्कंठानांममासान्निद्रेजातावा
मित्यर्थः। पत्नीतिनांतुमेवजीवितसर्वस्वमितिसाहिनां। इदृशंमेवंविधायराध
कृच्छ्रोषितंअवसानंपरिपाकः॥१०२। रेरेइति·सास्पेपसंबोधनमिदंचंचलत्वोच
नायामंचितागमितारुचिरमिलाषोयेनतयाभूत। यद्वाचंचलाभ्यांलोचना
भ्यांमअंचितं।अविप्लुतारुचिरश्रीनायिकायामस्यतत्। यद्वाकंचलाभ्यां·
लोचनाभ्यांमंचिताप्रकटीकृताअर्थिनायिकयारुचिरमिलाषोयत्रतत्·तेनचं
चलमकरीकृता·मिलाषस्याप्यस्थिरतंअतएवतत्प्रयोगितयास्थिरप्रेमाण
मिति·यक्षतिइत्याहुः। स्थिरंप्रेमयत्रतंमहिमानंविषयानासत्त्यादिना०ध्वसु

कर्षेऽनुव्यत्यत्वा एणनयनांलक्षणनयनां। आलोक्य किंकस्मान्नयसि
न्यसंप्रेक्षितजनावलोकनेननर्तकइवकिंहर्षदुःखोत्कंभनशीलयर्थः। अत्रैणी
मितिविहायएणेतिपुंल्लिंगेचयथालक्षनयनव्यापाराधिकारोति- एवमन्यत्रा
पिपुरुषेयथावालंनयनयोर्व्यापारप्रस्थांकरोष्येवमन्येपिपुमांसइति- नास्यां
साधारणपामनुरागउचितइतिसूचयति- त्वंमन्येविहरिष्यसेऽहंविहरिष्ये
इतिकिंत्वंमन्यसेइत्यर्थः। प्रहासेचमन्योपपदइतिमध्यमोत्तमयोर्मध्यासः। व
नेतिरवेरेः-हतांनिंदितां। अंतराशांअंतरविधमानामावाशांविहरणाविषयिणी
मित्यर्थः एषास्त्रीरूपा-संसारवारांनिधौमज्जनायेतिशेषः। हतावेधान्नेति
शेषः। एवंचपरिणामविरसत्वाद्वेषेनियुक्तइतिभावः।१०३। एषामिति-ए
षांराज्ञांदोर्बलमेवबाहुबलमेव- एवेणनयव्यवच्छेदः। नेदुर्बलेस्मयासंमताः
नीतिज्ञानांवृद्धानामितिशेषः। प्रभावादिसंभवात्- ननुकिंतर्हिकेवलंकीर्ति
रेवसमीचीनः। नेत्याहारनेरिति। नेरस्थुर्वीश्वरैः किंक्रायेनाकिमपीत्यर्थः
तेकैः। प्रायायः बहुधाकेवलंनीतिः। राजधर्मादिशास्त्रंरीतिः तत्रातिपा
हितोत्यंतिनप्रकारः। तन्मात्रशरणैः बलंबाहुः तत्कालंइतिवेनघषणान्नइति

भावः। केतर्हिसमीचीनास्तत्राहयेरतिहस्माशक्रयेपुनः पराक्रमनययोः
पश्चिकारेएकांतःसुंदरः क्रमः पूर्वंपराक्रमः ततस्तदाछिन्नएवनययियाचार
क्रमोएषांतेतर्हितानेत्याश्रयस्येप्यत्राह। तेस्फुरितिः त्रिजगतिभवनत्रयेपिनस्फु
रेयुरिवास्युः। तदापरंकेवलंभवादृशाएवाद्रियाः पवित्राइत्यर्थइतिकेचित्। अ
न्येतुतेस्फुरेयुरिवास्याद्रियाः तथापि। भवादृशाः पवित्रानैवेत्यर्थमाहुः। अत्र
मतेतेस्फुरिरत्रकाकुः नेतिशेषस्याध्याहारोवाबोध्यः।१०४ प्रथनेति-चिरध
नुः बंधिध्वनियुतेरणएवमार्गः प्रवेशानिः सरणहेतुत्वात् तस्मिन्विधुरैः विग
तायभागैरिवस्कंधबाधक्राष्टरहितैः धूर्यैरिवचशनुमिर्दिवसंव्याप्यायोध्यः
अत्यंतसंयोगेद्वितीया- यथातादृशधूर्याणांसंपूर्णदिनंवहनेनापिनगंत
व्यदेशप्राप्तिरूपफलप्राप्तिरेवं। तवशत्रूणांयुद्धेननेष्टप्राप्तिरितिभावः। हे
नररत्नकृतपान् दिवसेनाविधनाविधानेनवेदितायासिधस्यनतुछाद्मि
स्यबोधितस्यप्रमाणभूतः ननुमिथ्याभूतस्यवासाधुवाहस्य- कीर्तेः पदंस्थाप
नंयथातथाऽयुद्धः अपवर्गेद्वितीया- अपवर्गः फलप्राप्तौक्रियासमाप्तिः। साच
तृतीयायांपंचम्यांवाच्यां- अन्यत्रप्यस्यात् सूत्रार्थश्चायवर्गेयोसइत्येव- एवं
दिवसमिति द्वितीयायाः फलप्राप्तिरपिअत्यंतसंयोगस्यतावत्सवयसिः। फ

लक्षणोक्तियानाचरणात् उत्तराधेनिरस्यकलमेवविधुरत्वविशेषणप्रतिद्वंद्वि
तिबोध्यं। विगतधुरस्यधूर्यस्यिजनारस्यकलात्। प्रकृतदुःखदत्वाच्च अयुद्धा
बोधीतिं अप्रक्रमभंगोप्येतत्तत्प्रकृतएवेत्याहुः १०६ भूयइति। मालतिमाधवेप्री
कथितंचनोमालतीमाधवे प्यालंपगिकइयेतिचूर्णकेनपन्यस्यकामंदकीवचनमिदं
भवनबलभिगृहोपरितनमंडपः तत्रतुंगं महतउच्चंचयत् वातायनंगवाक्षंतच्च
स्थितानतुरथ्यासंलग्नवत् भीतायनस्थामालतीत्युक्तयः। वारंवारंसंविधया
अर्थान्मालतीतात्गृहसन्निहतया नगरीसंबंधिरथ्यया राजमार्गेणपर्यटं
माधवंनवंकामभिवमाक्षात्नतुचित्रादौदृष्ट्वा दृष्ट्वापुनःपुनर्दृष्ट्वालक्षितैःसं
हर्षैःकृतलक्षितैःस्निग्धैःअतएवांगकैरत्यैरंगैस्तोम्यातिरिक्तास्पतीसर्थः तस्मि
तेलक्षंनतुतेनपश्यंतीतिं। अनुरागातिशयेनतस्मीरचक्षातदुःखासहात्। एवं
विधांमामयंदृष्ट्वाकिंवक्ष्यतीतिवाऽत्रइष्यतितिवा वातायनेशरीरेणनात्
नवंकामभिति प्रसिद्धकामपिकामपेक्षयाव्यतिरेकः दृष्ट्वा दृष्ट्वेतिदीप्सयारा
गोत्कंटेकतेरितिपाठे। तिमनोरमैरितिर्थः कृतिस्त्रीतेरितिपाठेऽपितिस्त्रीन्येरि
त्यर्थः। अत्रानुकंपाव्यंगेनसैकुमार्येणदुःखासहिष्णुत्वमिव्यक्तिद्वारावि
प्रलंभोत्कर्षः कोचिन्नसविधनगरीरथ्येतिउपलक्षणेत्रतीयामाधवमित्य

न्वयः। माधवमामनेनरथ्याया दृश्यमानमितिलोकोक्तिः। अतएवका
मत्वेनमाधवविशेषणं। सविधत्वेनमालयाराजप्रधानकन्यात्वेनसविधरथ्या
यविहजनसंचार्यत्वेध्वननं। स्वतएवविलक्षणशोभावत्वध्वननंचेतिव्याव
र्त्यः। बलभीष्टगृहाछादनवक्रदारुसज्जेतिप्रसिद्धं। बलभीछादनेपक्रदारुणी
त्यमरादिभेदयुक्तमित्याहुः १०७ परिछेदेति। तत्रैवकैमेरंदंप्रतिमाधवस्यस्या
वस्थाकथनमेतत्। परिछेदरयत्तानामतीतिः तद्हितारत्यर्थः। सकलानांसान्य
विशेषलक्षणैकव्यंजनिकानांवचनानामविषयः नैनिर्वक्तुमशक्यइतिभावः
पुनरन्यदाकालांतरेअनुभवपर्यंतादृषयत्वंयोनप्राप्तइत्यर्थः। पुनस्त्वर्थोभि
स्मिन्जन्मनितुरत्यर्थइतिकेचित्। पुनश्चार्थेअस्मिन्जन्मनिअन्यस्मिंश्चेत्य
र्थइत्यपरे विवेकमध्वंसादिति। प्रसह्येनसमूलोन्मूलकलक्षणः प्रकर्षः एतेनत
द्वारामोहमकर्षतीनचरागातिशयरूपेनचविप्रलंभातिशयोव्यंग्यः। तद्हेतुक
उपचितः वृद्धिंगतोमहामोहः सकलविषयाणामज्ञानंविपरीतज्ञानं। यायत्रता
दृशश्चासौगहनश्चदुर्लंघ्यइत्यर्थः ईदृशः कोथानिर्वचनीयः कश्चिद्विकारः अंतरंतः
करणंजडयतिविषयग्राहित्तिविषयेरत्यंधंकरोतीत्यर्थः। यतुपनरिसस्यार
तिरर्थ-रत्तन्नतस्याऔत्तरकालिकपदार्थाश्रितत्वादित्याहुः। १०८ इतामिति-

त्यागवर्जितमुत्सवं ७अहंकारवर्जितमुत्सवं नत्वहंकारवत्। मनः कृतं नोस्माकं द्विष
श्चनिहताः हतायिवउनदृशनिश्रवणाविषयायथाभवंतितथापलाप्यगता
इत्यर्थः। एवंसति ७अन्यत्शस्त्रादिग्रहणंयुद्धादिकंनीत्यादिवाक्यिमफलमि
त्यर्थः केचित्तुएवं। एवमेवं विनाशस्त्रादिप्रयोगमेवानिहताश्चनिहताएव।
नतुनिहतनिष्पंते ७अन्यतइरवस्थादिकीवत्कथंतिसर्थइत्याहुः। तत्रव्याति
रेकेदृष्टांतमाह। तमांसितावतिष्ठंतियावदेषुमान् सूर्यउदयाद्रेमौलितांत
छिरोलंकारतांनयाति। यद्वेदयाद्रेमौलितांमस्तकतामितिसर्थः। उदितसूर्यंवि
नोदयाद्रिरपि ७अमौलिजनवन्नशोभतइतिभावः एतेनत्वांविना ७इयंविलो
कीपितथानशोभतइतिध्वनितं। तथाभूतेतुनास्मिन्नतिष्ठंतीतिसर्थः अत्र
समुच्चयालंकारोव्यंग्यः। तेनवीरमकर्षः १०रामइति राघवानंदेरावणसु
दिश्यकुंभकरोगतिः रामः। सकलभुवनजनमनोरमणजनकएतेनसर्वे
सद्वितकारिएइतिव्यज्यते ७असोस्वरदूषणादिहंत्रत्वेनातिप्रसिद्धः किल
क्षणधैर्यगांभीर्यादिशक्तीव। विक्रमगुणेरिति केवलंप्रसिद्धिप्राप्तइकतो
सहोषगुणेरपि प्रसिद्धसंभवनः। यथासंबोध्यरावणस्यनान्निवत्यर्थंउरगैरि

त्ति नकेवलंगुणेरपितुविक्रमजैरेतेनसीताहानस्य वश्यकत्वंव्यज्यते
सापिनग्रामेनगरेनापिभवने किंतुभुवनेषुतेष्वपिनलक्षांकृतुपरां
उत्कृष्टांतेनाहानत्वानिरासः। यद्यपिविक्रमगुणेः प्रकृष्टांसिद्धिंजयलक्षणां
भुवनेषुप्राप्तइसर्थः। एतेनसर्वथापिउद्वेजयसंध्वन्यते। तमपि ७यहेवो
नजानातितस्मन्नाग्यविपर्ययादेवनतुत्वभाग्य विपर्ययात् त्रैलोक्य
नाथतादृशमहापुरुषहस्तेन मरणेपिमोक्षलक्ष्मीविलासलाभेनतस्या
पिभाग्यफलत्वात् अस्माकंपुनः श्चिरकालजिवितांचाइदृशमप्यपवि
दर्शनंतद्वियोगाश्चनिरंतरदुःखदावानलपच्यमानानांपरंभाग्यविपर्ययर
तिभावः। यदिपरंनिपातसमुदायोविधारणार्थः यदिपुनरिसर्वेइसन्ये। अ
परेतुपरंत्रैलोक्येउत्कृष्टंतमपियत्तदेवइसादिपूर्ववत्इसाहुः। देवदिय
ष्टानवानपिसर्थः अत्रभाग्यविपर्ययादिफलंनतुभाग्यादितियेनदृदृश
प्रभुलाभात्छावदिकातिशयसुखलाभेनाभाग्यविरहेनुमितेपिभाग्या
न्येवतथापरिणतानिविपरीतफलइत्येनपरिणमानीतिध्वनिः।
७अभाग्यमिफलंहिसकलपभावमात्रं। नत्वसफलदुर्भाग्यात्वसफलमि

त्तिविपर्ययपदद्योसमितिकश्चित्. अस्मद्भाग्येसनेनसमस्तरक्षः।
कुलस्येवतथात्मंप्रतीयतेः प्रसिद्धिहेतुभूतंविक्रमगुणोदाहरणमाहवंहे
तिवेरेतिवेरीवतालिकः एकबाणहसाएकबाणहतिनिमित्तंयाश्रेणी
भूताएषिशालतालास्तद्विरोढ्रीरेरिसर्थः। एकवनश्याहतीर्यत्रेतितात्र
विशेषणमितिकश्चित्। एकबाणाहतेतिपाठः स्पष्टः रामेणकिलसुग्रीव
प्रत्ययायससप्ततोकिलवत्साः एकबाणेनभिन्नाइतिप्रसिद्धिः११० तत्राणितिः
एषाचकितहरिणचंचलनयनाचकितोल्लितस्तेनचरुषेः योंचमातिशयः।
सफलत्वभौनोत्तिंआधिवसतिकस्मिन्सति। तत्राणिमानितुएवंपयोदोमेघः
सुहृत्केकाजनकाव्हाहजनकतयामित्रंएषांतेषांकायरत्वानिध्यान्नपू
राणांकलाउव्यक्तयकरोआनंदजन्याः केकावान्यःसंतुआनंदेनकंठजा
उयातअव्यक्तता. यद्वापयोदस्यसुहृदातदुदयोल्लासिनामित्यर्थः अतएवा
नंदकेकाः पयोदोल्लासेनत्कहृदामानंदोचितंयात. शेषंप्राग्वत्. क्रमंसंतु
लावतावतानमेसतीरितिभावः तहेयाः इदंअतिशयेनकठोरहृदयः अ
हंरामः सफलदुःखपात्रत्वेनप्रसिद्धः अस्मिअतएवसर्वउक्तोहीपक्रमि
शयमजानितं केशंसहे. उत्तमपुरुषैकवचनमेतत्. वैदेहीविदेहराजपुत्री.

जुराजापसलात्स्त्रीलाघ्यसुकुमारतयादुःखासमाविदेहस्यकाभस्याश्च
यासकथंनविष्यतिकथंजिविष्यतितज्जिवनेनसंभाव्यतइत्यर्थः। हहे
तिसमुदायःखेदातिशये। भावनोमनीतोसंबोधाहहादेविधस्थिरोभव
वत्सेनधैर्योचितंकश्चिनुकेसर्वंसहेवसुधेदेविधरीभाव. दुहितशो
केनत्वंमाविदिनांभवेयाहः अत्रद्वद्व्यीयनिविडसंबंधरूपस्यैकस्य
हितकारित्वरूपस्यसुहृत्वस्यचक्रांतिमेघयोरचेतनयोर्बाधातात्।
उक्तार्थैकक्षणात्कष्टयातिशयोव्यंग्यो. ऽपरुहृत्वयोः सर्वथानन्वयात्तं
तत्तिरस्कृतवाच्यतातयोस्त्रीरूपसंकल्पनावात्संसृष्टिः रामपदेनचसर्व
सहत्वानुपपत्तेरशक्यार्थेनलक्ष्यार्थेवाच्यस्यरामस्यान्वयात्प्रायुक्तार्थां
तरसंक्रमितवाच्येनेतादृशः दुःखजनकसमाजेपिप्राणाधारणादात्म
कारोव्यंग्य। तत्रघनकेकाचिरास्थापितयोरदीपनातिशययोर्वाल्मिसु
हृसदृव्यंग्ययोरनुग्राहकत्वंव्यक्तमेव. एवंएकेनरामपदेनदुःखमाजन
त्वकथनेनाव्यज्यमानस्यराज्यत्यागवनवासजटावल्कलधारणपित्र
शोकाद्यधिगमस्त्रीवियोगाद्यधिगतदुःखसहनातिशयस्यावगमेवग

गतैः सेतांविनापिजीविष्यामीतिशोकावेगधैर्यनिर्वेदादिभिः परिपु
ष्टोविप्रलंभः प्रकाशतेइतिलक्षणान्मूलभूतदुरवःसहनातिशयरूपव
स्तुध्वनिरसध्वन्योरेकव्यंजकानुप्रवेशसंकरइतिदिक् ११३ इतितेनाप्यल
स्यकामिदंयस्यममसुहृतशत्रुः हृतास्वस्यतिरस्कृतिर्येनेदृशःस्वयमे
षमांशरणमेयस्यस्येवकरणोतससुचिव्यधस्ययोयतिकरःपोनःपुन्यंतेन
पुनक्तिसंघाति।शरणागतस्यशत्रोःतसलोहशलाकयाकरणवेधइति
इशाचारइति-चंडिदासः।यस्यप्रागीदृशःप्रभावआसीत्यन्नामश्रवण
मात्रेणशत्रवःस्वसुरबेनैवात्मानंधिक्कुर्वंतःस्वहस्तेनैवकरणकृततसलोह
शलाकावेधाःइयंशणामायांतिसःसंप्रतिकाविगुणस्यग्रथनंकांच्याणो
नप्रहर्षणवाग्रंथनंतदृपस्यकर्मणोमाजनंतत्रानियुक्तःइदृशोजातोस्मि
अतोजीवन्यपिनभवामिनजीवामिअतःकिमावहामिकिंकरोमिअन्येतु
अस्महावैरिणाहृतानिराकृतिर्यस्यतादृशःकश्चित्रपः ममशरणमेत
त्यादिप्रागवत्३।सुहृत्कृतानिरस्कारवार्तासससुचिवधयाति
करेणकरणोयुनक्तिकरणयोस्तादृशंदुःखमुत्पादयतीत्यर्थइत्याहुः अत्रै

वंबदतोजीवनामावस्यधात्वक्रियापरस्यजावपदंप्रलृष्टजीवनंलक्षय
तितदभावबोधवनबाधः।अनुतापादेवजीवनंनेतित्यनुतापातिश
योव्यंग्यःसचसर्वजनवेद्यत्वाद्गोदः।यदुक्तंजीवित्वंलक्षणतावच्छेदकमिति।
तन्नजेवैय्यर्थ्यापत्तेःनालंयाहकतयासार्थकत्वमितिचेत्।उक्तार्थकत्वेण-
पासार्थकत्वमेवयुक्तं ११४ उन्निद्रेति।नायकेनसहसुरतश्रमालसतया
नाकलितप्रबोधसमयांसखींप्रतितत्प्रबोधायसख्याइयमुक्तिः।उन्नि
द्रंविकसितंयत्कोकनदंरक्तांबरक्तांबरक्तकुसुंभैः कोकनदंस्मृत
मितिअथरक्तसरोरुहेरक्तोत्पलंकोकनदमिहसमश्नुत इतिनापराजेण
पिशंगितानिरक्तकुसुंभयोमिश्रिणासिशंगवर्णान्यंगानियेषांतेतथाभू
तामधुपाःग्रहदीर्घिकासुयहवापीषुमंजुमनोहरंयथास्यात्तथागायंति
मधुपाइतिनेनमतांअहपिजाग्रताइतिध्वनिः।ग्रहेतनेननिकटस्थतया
चगानश्रवणसुगंधाघ्राणादीरूपकोकनदेतियोगोपस्याप्यचक्राकृश
वादिरूप-जागरणसामग्याःसान्निहित्यंध्वन्यतेननुएतदृतणोदये
वैवजातंसूर्योदयोमयाप्रतीक्ष्यतइसतआहाएतदेवोर्वीपंचकास्तिकी-

५०

दकूउदयाचलचुंबितलंबुलकांअतएवेषदुदितत्वात्नूनवस्यन्नूतन
नस्यकजीवपुष्पछदस्यपुष्पपत्रस्याभायास्मितत्रक्तत्वात्अथवानाय
कंप्रतितन्नायिकायायेवोत्थानेच्छोःतेनालप्यमानायावाक्यमिदंदिहानी
मुन्निद्राणिअतएवनिद्राणिमुत्फुल्लितानियानिकाकनखानिरचितआ
रप्यआविसामिसंतंतरणीमनासत्रेवोधंकलंकयन्टाप्तइवेपापुष्प
चयछपांकलयतिसीव्यतिसातिअर्थोनायिकायेयद्यततरणीमनिकलं
उपचयंकलयामिप्रासवतिसर्थःपुनःकस्मिन्सातिशुष्यत्तेभुवोरत्ये
गुरोःसदनमनुषःसमीपंपरातिसातिअर्थात्लक्षांअत्रेमनिचाप्रकलर्थ
स्यनवत्वंपूर्वपरार्थप्रधानाव्यपिभावेनचधनुषोगुणतांप्रकाशयतात्
तोप्याधिकजगद्वशीकारकौशलंभ्रूलतायस्यप्रसाप्यतेमौलिमितिकर्म
णाव्याप्तिस्तूचनद्वारासौहयातिशयइतिज्ञेयंयद्यपिमौलाचितिसामप्य
तया•पकाधाराश्रयणोपितत्प्रतीतिस्तथापिनदृशकओपस्केपिके३पि
ह्यनाहिधानात्द्वितीयायास्तुतत्रैवविधानात्सागेवप्रतीतिरियाहुः
१११क्षणेतिक्षणप्राघुणिकाईश्वरजायया सुभगमपितेभाणितारोदिति.

५०

SRI SOMAIAH MEMORIAL

गृहपश्चाद्भागवल्मीगृहेनुनियतांवराकिंहेवरानुरक्तांउपनायिकांउ
त्सवगतांतत्सन्याकदुक्तांअनुनेतुंईश्वरंप्रतिकश्चाश्चिदुक्तियंपल्होर
शब्दोगृहपश्चाद्भागेदेशीत्यजायया३तिदुरुक्तिभिःपीडितायाअपित्वप्य
नुरागदर्शनेनहेसुभगईश्वरतेतवयःक्षणउत्सवस्तत्रस्त्रीमात्रेवाप्राघु
निकाआतिथिःसातेतवजायपानतुप्रिययाकिमपिअवाच्यंभणिता।
गृहपश्चाद्भागवल्मीगृहेस्तेहिति।अतोवराकिंतराहानाशंकयात्वया
सत्कृत्वात्चहीनाअनुनयतांअत्रानुनयःरोषनिवर्तकोव्यापारःतेनसंभो
गोव्यंग्यःगृहपश्चाद्भागेस्थनेनविजनताक्षणप्राघुणिकेस्थनेनदुःस्थाति
शयोचितंस्वगृहेउत्सवसत्वेनसर्वेषांजनानांव्यासक्तचित्तंवंचयतुअनु
नयतेकश्यःसंभोगइतितत्रबाधाघटतारामावादियाहुः११२स्निग्धे
ति•स्निग्धाश्चलक्षणास्यामालायाकांतिस्तयालिप्तंनिबिडसंबंधं
वियदाकाशयेः।येनसोबंधपंक्तितयाबहुतरंशोभतेयः सविलासं
रेवलंयोनलकानांपक्षिविशेषाणांपंक्तयोएवतथाभूताःघनामेः

घाएव घनानिविडाः कामंयथेष्टसंतु। यथासीक्षणेऽरुणशालिनः तेनशायितमां
हेताश्रपि संत्रुरुक्षुरानिराशौतत्रसंवासात्तेषु पिशंतितातांगामधुपाअपिगायं
तीत्यर्थः। तथाचतादृशाअपिजागरंप्राप्ताः। ननुभवान्मप्रबोध्यमानोऽमधुपोपि
जागृषेइतिभावः। ननुमधुपानांकावार्तास्त्रियोधायिनश्चकांताजनंजहातीत्या
तआह एतद्ध्येचिंचक्रास्ति। स्वशय्यायागस्यकावार्ताईदयविलप्प्यांगूः ननु
तर्हिनसहृदयोनाप्यनुसरइतआह्वनवेतिः अनेनकेवलंबंधुरस्यजीवित
तएवकिमस्यसंतर्पयितव्यंवक्तव्यं। अनुरक्तंतदुपभया। श्लेषेनस्पष्टमेवेसपरो॥५
ओत्रेतिरावणंहत्वाविमानमागेणिगयोध्यमागछतोरामस्यसीतांप्रतियुक्तिः
एकस्याएवसमरभुवस्तत्कर्मधारतयाननुनयमानेऽनुरसालंघनत्वेनपु
नः पुनरत्रेत्यस्योपादानंयद्वापिनान्यत्रस्थानान्यत्रपहैरुक्तानि। फणिभ्रशोना
गपाशस्तेनबंधनंअथादावयवस्तत्प्रविधितिविधेर्दुर्लंघ्यत्वात्पराभवगूह
नंशक्त्याआयुधविशेषेणभवत्यादेवरेऽस्त्रमणेवक्षसीगाढंदृढंताडितेसति
हनुमताद्रोणाद्रिः ननुतद्गतिऔषधमात्रंआहृतःआनीतइतितत्पराक्रमप्र
काशनं भवद्देवरेइतिसर्वत्रान्वेतिमात्ररतिर्बंधुरागः। सीतासंबंधप्रदर्शनं
यथाछल्योत्पादनमापराभवज्ञानतिरोधानायउपकारप्रकाशनायवा। इंद्रजित
रावणपुत्रः दिव्यैर्ब्रह्मणशरैर्लोकांतरंस्वर्गंप्रापितः दिव्यानांतत्प्रापकत्वस्योचि
त्वात्। इंद्रजिद्दिरुक्त्याइंद्रोपिएनजितः सोपिएनजितः जित्वइतिप्रतीयात्लक्ष्म
णपराक्रमप्रकर्षः अतएवात्रलक्ष्मणत्वेनलक्ष्मणग्रहणं लक्ष्मणशरैरितिश
राणांकर्तृत्वप्रदर्शनेनलक्ष्मणस्यतथावहेलास्त्रचिता मृगाक्षीतिसर्वथावक्ष्या
र्थचियकेनापिसापेहेलायां। राक्षसपतेरावणस्यकंठरुषावीर्कृनापिछिन्ना
छिन्नस्यपुनःपुनरस्यछेदनादटविरुक्तं। अहंकारप्रकटंनामिमाधिरोदाचे
नरामेणमयेसपहायकेनापीरुक्तं॥६ अयमिति समरभुमिपतितंभुरिश्रव
सोहस्तमालोच्यतद्धूनांप्रलापोयं अयंदृश्यमानदुःखश्यसः अनुभूतरशनो
त्कर्षणादितनस्वंगारोधस्थउत्कर्षीआकर्षकः॥७ कैलासेपि कैलासांतय
स्यशंभोर्भालेसंबंधिनोलोचनस्यवन्हिरूपस्यरुचाऽरुणाकांतानिवातिताति-
ष्याहिताऽतत्कस्यलाक्षारसस्यबक्तिः प्रकटतायस्या मानिन्याः पदपतने
सांन्निध्येनलाक्षारुणकपोलेनेवप्रभासंपर्कात्तेनशिवस्यगिरिजापातनं
ध्वन्यते तादृशीतिरिभनः पार्वत्यासापादनरघुतिः योयुष्मानूसदात्रायतां

रक्तवित्यर्थः। साकाययाकत्या सुरद्दपथास्य। तथारूढप्रवृद्धा कोकनदस्य रक्तो
त्पलस्य रक्ताऽस्यानुकरणेऽसरत्नातिशयश्चपितानेत्रयोः कांतिः कोपजनिता
रव्योशोषणकृतिसद्यस्तक्षणंसमुत्सार्यमेगनिशेषंस्तद्धरिःक्रीयते॰पादपतनग
तस्योत्सारणकर्तृत्वस्यतदनुभावरूपायांतादृशकृतोऽपचारोवश्यमाणोऽर्थः
ऊत्रगिरिभुवः वोपांनेत्रयोः शोषणाकांतिराशीछायादर्शनते। शिवेपिगतेतितत्वां
तत्रेदमुक्तेस्यते। स्पर्धेतिस्पर्धयाविजिगिषायाबंधेनसातत्वेनसम्बद्धयाऽहि
एवअत्रभाललोचनत्विसंपर्कहेतुंस्वभावशोणरत्वएवहीत्वंस्पर्धाबंधुहे
तुकत्वेनोक्तेस्यते॰दनरक्तिनिष्टेसव्यंग्यद्वारास्वभावसिद्धेनेत्रकांतिसंयुक्ता
रणकर्तृत्वेस्पर्द्धाबंधुहेतुकहीपत्वंहेतुत्वेनोक्तेतदन्ति अपरे। अतएव गिरि
भुवइत्यत्रं। गिरिणांनानाधातुमत्तपात्तज्जन्या पादनरक्तिः शोणत्वौचित्यप्र
दर्शनायऊत्रकैलासा॰दयत्वगिरिभूत्वविशेषणाप्यंतयोस्तथाचतुरचाभावे
पिएवंभूतोमहादेवस्यप्रणयः केवलंभगवतीमाहात्म्यादेवेतिध्वन्यते। एवंच
कैलासालयत्वादिगम्यपरमैश्वर्योपिअतिप्रियतमलोचनपीडामगणयनेवपा
दप्रसंतएवयादप्रसादायनमस्करोतीतस्यांभक्तिरुचितैवेतिमहादेवनिष्क

तिरूपरसस्यकनिष्टपार्वतिविषयभावांगत्वमित्याहुः॥८ अयुच्चाइति॰राजानम
त्तिकवेरुक्तिः हेपृथ्वीतिसंबोधनंपदाध्याहारः पूर्वाद्रैःउत्कचाः परितः सर्वतःस्फु
रंतिसमंताद्व्याप्यंतिष्टंतीस्फाराअतिविस्तृताः ओपिनिन्नक्रमः एताचिरत्यपि
इषदपिनक्रांताशीतिपूर्वाद्रैक्तिंधरण्यस्तुतिंऔच्यर्येणः एवंविधातिर्यादिधारणेप्य
क्रमादाश्चर्ययावन्तोनिकरोमीत्यर्थः तावदिमांएतद्विशिष्टांविचित्रालक्तयंनेवंधा
रयंतवभुजः नतुभुजौ। ततःभुजस्मरणात्चाचः पृथ्वीस्फुतिनृपाःमुद्रिताः संकुचि
ताइत्यर्थः॥ऊत्रभूविषयोभावआहार्यः नपवर्णनार्थमारोपितत्वात् इत्याहुः॥९
वंदीति॰हेनृपतेतवसैनिकाः सुषांद्विषांशत्रुणांक्रातरत्तयामृगसदृशदृशस्त्रियः वं
दीरुरुहुरुद्गतास्त्यपश्यतांप्रेयसांपश्यतः तस्त्रियतमानादृयताः तस्मिन्यतमाननाद
दृयताः रिष्यंतिआलिंगंतिहरकेषजस्य नितस्यकोपस्यशांतयेप्रणमंति॰लं
तिआत्मसाकुर्वंतीत्यर्थः। लालयंतीत्यर्थइयेके परितः कामशास्त्रानुक्तस्थलेपिचं
चंतिमत्वात्त्वरायेशाश्चरत्यनुचिप्रवर्तमिताप्तिवंतैः प्रत्यर्थिभिरितिस्तूयसे
तत्प्रकारमाह। हेऔचित्यंवारांनिधेऔस्माकंसर्वेषांसुकृतैः पुण्यैः दृशोगोचरइ
तिशेषः निपतितोसित्ततस्मात्वदृर्शनादाखिलाविपदः अस्माकंध्वस्ताइति॰मृग

नुल्येस्वपराक्रमिषुप्रियेषुदृशोयासामित्यर्थांतरगामीकिरणायमगोनिपुत्वं१२०
अविरलेति॰ हेराजन्नीरंतरखऊकंपनैर्भुकुटिकरणकैस्तर्जनैर्लिंधिसिंधित्यादि
वाक्यरूपैर्हंकारसिंहनादरूपैर्गर्जनैर्लिंगैस्त्वयैरिणांयोमहोऽउत्साहिर्दृशो
दृष्टोऽनुमितइतियावत्॰ समहोगर्वः।तथेक्षणेत्वकर्त्रकेत्वद्विषयैस्यकेवाहशनिस
र्तिक्षणात्सापिगतः पलायितः।केचित्तुकंपनाद्यात्मकोमहइत्यर्थइत्याहुः१२१।
साकमिति॰ हेविनोमनोतवैरिणिकुरंगकदृशबालमृगनेत्रयाकांतयासकृद्वि
रापिसाकंमधुपानाद्यालीलाः कर्तुप्रवृत्तेसत्यन्याभिधायिअनेकार्थतयान्यस्यापि
अभिधानितपनामतेनापिजनेनजलानयनादिहेतुनाग्रहीतंतत्कर्त्रविष
यांकंधादिकांत्रिदशामकरोतअतएवकुरंगकतुल्येनायकेदृग्यस्याइत्यर्थोवोद्धः
१२२ असोढेति॰ तपःकुर्वंतीपार्वतीविद्युवेशेनछलयतोमहादेवस्यवर्णनामिदं
कपटेनछलेनयोवपोब्रह्मचारिणोवेशस्तस्यापनयनेत्र्।मोचनेयुगपत्समकाल
मेवत्वरासैथिल्यांभिमुखआक्रांतःस्मारहरःवोयुष्माकंप्रमोदंदिशादद्यात्॰ त्व
रासैथिल्ययोर्हेतुगर्भेविशेषणेक्रमेणाह॰ सोढेत्यादिः तत्कालेपार्वत्यावाक्यचा
कालेउत्कलन्नुद्भवंउत्सहभावोदुःसहत्वमर्यादुर्बलत्वेनगौर्यायस्यनाद

शास्यतपसोऽसोढासोढुंसमर्थंःतपोबलात्कष्टत्वेनस्वरूपमदर्शयितुंस्थातुंसमर्थः
फलदानेचितं॰ यमिनुमस्तमइतियावत्॰ तपसइतिकर्मणिषष्ठीतत्कालेबहुमा
दुभावित्कालेउत्कलन्नुद्भवंसहभावस्यादुर्भूतानिचार्यकार्यजननसामर्थ्यस्यतपस
इत्यर्थइत्यन्ये॰ अर्थाच्चेत्यव्ययसमुदायःसमुच्चयेशब्दोहेतुःपार्वत्याःकथावि
श्रंभेषुविश्वासेषुविश्वस्तयाक्रियमाणकथास्वीतियावत्॰ यद्वाकथानांविश्रां
भेषुप्रणयेषुगौर्याःकथाज्ञाप्यास्वविषयकप्रणयेष्वित्यर्थः।विश्रंभःप्रणयेपिच॰
समोविश्रंभविश्वासावित्यमरात्॰ तेषुरसिकःप्रीतिमान्श्रोतुंसादरोवाशैलदुहि
तुरपीदृशंःसरसाःकथाइतिनास्वलंतसादरता॰स्मरहरस्यनेनस्मरजेतापियांद
ष्टायकथ्यायाकृष्टचित्तःकृतइतिपार्वतीसौंदर्यातिशयश्चात्यर्थातिशयश्च॰
उत्कलदसमभावस्येतिपाठेउत्कलन्नसमभावोनिस्सीमंयस्येत्यर्थः१२३ पश्येदि
ति॰ हेपृथ्वीपरिवृढपृथ्वीप्रभोअरण्यवृत्तेरनघविदेषःकन्याऽवतंसकरणाद्यर्थं
कोमलपल्लवाहीनाहरतनागृह्णातीकिंचित्कलमंडनाकांक्षुकासुज्जातरागा
इत्यपिधत्ते॰ तदेवाहकाश्चिज्जनःपश्येतइतिशंकानिवृत्त्यर्थंसंगोपनीयाचुरु
षचेष्टाऽमित्यंग्याद्येचपल्लस्वच्छंदाचरणशीलं॰ चलश्चपलसरइतःकाकुविशेष

तहकारात्सागानुविद्धउत्त्याक्कालरेति सत्वरं जिगमिषावारणायेदंवचनमिसनेनधृ
तिः।अहंकुमारीआस्मि तेनकुमार्यामननेवंविधंस्वातंत्र्यमुचितंइतिस्मरणं।हस्तत
मवलंबंवितरतिश्रमः।हहहेतिवाक्यप्रयोगजनकभावजंदैन्यंसुलभोविपरीता
चरणंजायतइतिशेषःसोयंविबोधः।असीतितामित्यर्थेलंबभ्यासिगछसिइसेोत्कर्ष्यं
१२४ जनेतिकस्यचिदाजसेवानिर्विस्मिस्यकथंतर्हिमयारामत्वंरामधर्मःरामशब्द
वाच्यचस्वरूपं तत्रासंकुशलंपरिणामस्फरसंउद्वेगनिरासनिपुणंवाचस्फधनंयस्यतद्वानः
कुशलंवस्फतासैवसीतासानुनाधिगता-रामत्वंकथंप्राप्तं।तत्राहाकनकस्यमृगोमार्ग
णंप्रार्थयतत्रयात्तृष्णाकनकेवायामृगतृष्णानिःफलाशासैवकनकमृगेमारिचेतृष्णा
तयाधिताधीर्यस्यतादृशेनमयेत्यर्थः।यद्वाधितयाधियाकरणयाजनानांस्थानेया
मनगरादौभ्रमणनेवदंउच्चारणेभ्रमणंतत्कृतंयेनिश्चयेनदेहीतिवचनमेववैदेहि ति
सीतासंबोधनवचनंतत्प्रतिपदंप्रतिस्थानंप्रतिपदोच्चारणंवाउक्तंअश्रुयत्रतथा
भवतितथामत्कल्पितंभर्तुर्मरणंकर्तुर्धनिकस्यपरिपाटीसेवारचनास्फकालमत्यर्थं
काघटनानस्तावदः अथधाकाभर्तुःकुत्सितभर्तृवदनपरिपाटीसेवारचन्मिथ्या
भावनप्रकारेषुघटनाउपपत्तिःवदनपरिपाटिसुखाविवक्षनाहिषुतदाशयाकृत
यनार्थंघटनाउपायोधासएवकंकाभर्तुःरावणस्यवदनपरिपाचांपंक्त्यांदृषुघ

टनासाऽकंअत्यर्थंस्तनाइतिश्लेषोपस्थितानांअभेदारोपाद्यानलोपपत्तिः१२५
आगयेतिमोघाद्विनेवानुनयंसत्कमानांप्रतिसरव्याइयमुक्तिः।वियोगोद्वीपांतरे
सूर्यस्यसंचारेणयत्तेनसंबंधाभावःसएवावियोगोविरहःतेनाविसंगुलांगिसंकु
चितांगिनाविसधुलांगिसनांपंकायाहिनाविषमांगिअंभोजिनिकमलिनीकाचि
द्वीपांतरेएवनापिकालरूहेसपिनरात्रिज्यानरतिभीतइवातिलज्जितइवमंदंमंदे
पादयतनेनाकिरणसंयोगनैवचरणपतनेनसहत्वरास्मिः सूर्यःप्रसादयतिवि
कासयतितद्वानुनःयातिएतत्पस्यअत्रसहत्वरास्मिरितिबहुनायिकाग्रहंव्य
वेतिनीसंबध्यन्तेअंभोजिनीमियनेनस्वव्याप्यकन्यात्ववरण्यायाःपद्मिनी
त्वंचकाचिद्वेत्येतेनेनायिकाग्रह एवेतिनिश्चयाभावः तत्रापियावयमेवनाधिकं
एवंचेत्सोपिदृष्टंस्वयमेवागत्यपदपतनेनानुयातिएवंहिकामिनोव्यवहारः।
संपुनर्बहुतरकालंपरनायिकासक्तेधूर्तेविनेवानुनयंमानंत्यक्तवतीकृपाक्षिप्तः
अन्येद्युमानिनीप्रतिस्वापराधापत्वसूचनायाऽन्यत्रकनायिकावृत्तांतमारो
प्यदर्शयंतोनायकस्योक्तिरियंतथाचस्वेप्सितार्थपादपतनेनप्रसादनीनभवती
तितात्पर्यं।यत्संभोगिनिमितिपद्मिनीतिपरिभाषितनायिकामितितत्र त
स्यांपद्मिनीपदस्यपर्यायपरिवृत्तसहत्वादिसाहुः।१२६।१भनिप्रीतसरव्या-

५५ नायिकायस्यांनायकायविधइतुंसामान्यतोवर्षाविर्णनानिर्जलदोमेघएवा
त्रासकत्वाभुजंगः सर्पः तज्जोविषंजलमेवाविषंहालाहलंलताविषयोगिनीनां
१त्रनींद्दिशांपत्रमणानिव दर्शयंतंमूर्धादिविकारकारणंविद्यांतरविकारंचेत
सोऽनवस्थांवारतिंविषयानभिलाषः अलसंहृदयंयासांतसा। अलयंनष्टचेष्टतामू
र्छांव्यद्यापद्यतेरिंद्रियवृत्तीनिरोधं। अलयोबहिरिंद्रियचेष्टाविरहः। मूर्छाचित्तस्य
बहिरिंद्रियासर्वधइत्येकेतयातमोगुणोद्रेकेणांध्यंमूर्छेवेतमइतिरूपकमितिकै
श्चित्॰ शरीरस्यसाद्यंपीडांमरणजीवस्योद्गमनरंभोमरणंपरिकीर्तितमिलक्ष्मल
क्षणं। ननुप्रसिद्धंमुख्यंमरणं। तत्यामंगलरूपाश्लीलत्वात्। अलंबनोछेदकत्वा
चेतिबोध्यं॰ एतानिकुरुते २२७ गछामीतिः हेच्युत तत्तन्नामकलक्ष्मणअहंगछामि॰
कुतइत्यत्राः भवतः दर्शनेनकीर्त्तिरिस्त्यतेऽपितुन। तथाचनिष्फलमवस्थान
मितिभावः। अवस्थानेबाधकमप्याहकिंतुइति। प्रकृतेत्यर्थकमेतत्। एवंद्वि
नस्थयोरेकांतगतयोरावयोः सतोर्हतजनः कुसितोजनः अन्ययासंभावय॰
रत्यर्थंसमागतावितिसंभावयतीतिवाव्योर्थः। व्यंगमस्फुहेऽच्युत निजनेऽस्मद्धि
धनायिकादर्शनेपिच्युतिरहितभवतीदर्शनेनतत्तृप्तिरस्त्यतेऽपितुसंभोगेनै

व॰ किंचान्यथासंभावनमावश्यकं। नहृत्यैवात्मानंवंचयाइवइतिवृथावस्थान
सहितः श्वेदइतिद्वयद्वैकिं अमंत्रणंसंबोधनंऽच्युतेतितस्ययाभंगिः स्वरवि
शेषेणोक्तिस्तयाऽसंबद्धितत्वंसत्वनद्वाराव्यंजितंयद्वृथाऽवस्थानंतेनयः।
खेदः तेनालसां॰ यद्वाऽमंत्रणमेतिभ्यांस्वाचितौयोवृथावस्थानखेदौताभ्याम
लसाइत्यर्थः अत्रभंगिदर्शनेनमनचतः किंविजनस्ययोः इत्यादृपाऽक्ति॰रचना।
तत्रोसधतइतेनवृथावस्थानकिंचेयसियादिनाखेदइतिबोध्यं २२८ अदृष्टे
इति॰ कस्याश्चिच्यं प्रकृक्तिः। त्वय्यदृष्टेकहावादर्शनादि। विध्यतिवेधुकंगदृष्टे
ष्यतिविच्छेदोवियोगस्तद्भयंइत्थंअदृष्टेनदृष्टेनवासनतालत्वालक्ष्यतेम
येतिशेषः भवतेतिहेतौचतृतीयाः अदृष्टेयथानभवशीवियोगभयंचयथानोत्पद्य
तेतथाकुर्याइतिव्यंग्यं २२९ हरइतिचंद्रोदयारंभेबुराश्रिवकित चित्दृषत्प
रिवर्तंच्युतंधैर्यंधैर्यंचर्यस्यसहरत्नबिंबफलअधरयतिहरोष्ठवतीबिंबफल
सदृशाधरोष्ठवतीयाऽमात्रवेविलोचनानिव्यापारयामाससंचारयामास॰
अत्रोद्यादधकोपिलेधैर्यच्युतादिक्याद्यारंभइतिव्यद्यआरंभकालीनचंद्र
स्यगौरत्वेनतत्साम्यस्यसुखवोत्तनायतथोक्तिः अनंतरंकलंकप्रसयात्सै

साश्वविलोचनानितीवहुवचनेनोत्कंगतिशयः। वोष्ठंहयंसुरवंचेतिविश्चयापांसंचारलाभायत्तदित्यन्ये २३० ब्रह्मण्येति॰रावणंप्रतिपरशुरामदूतोक्तिः ब्रह्मणावातिक्रमोऽवमानःतस्यसागोभवतीनेभृतयेकल्याणायभवतिनतुब्रह्मणानांजामदग्न्येजीवतितेभ्यांमानिष्टस्यासंभवादितिभावः। भवतामितिबहुवचनेनसकलसमाश्लेषः। अन्यथातदलाभे। तथातादृशंजन्मप्रभृतिसकलरहस्यवेदिनंत्र्यंबकादन्यंअलंतंसाक्षाजानातिक्रमासहनसीलोदुर्मुखायतेऽधांतःकरणोभवतीत्यर्थः। सामीप्यात्प्रायेणवर्तमाननिर्देशः। तथाचतल्लोपेसकलराक्षसकुलक्षयरूपोनथोदुर्वारःस्यादितिव्यंग्यं २३१ मत्स्मीतिसंधिश्रवणकुपितस्यामित्स्येयमुक्तिः। अप्रतिशतकुलकुलक्षयस्यमन्मिकल्पिविलङ्घितितःकाकाक्षिगोलकन्यायेनप्रकृतमन्वयेवीप्सावाभावरूपंमथ्नाप्येवेयंधारणंगम्यते॰एवंसर्वत्रोत्तरत्रापि॰भवतांनृपतिर्नुममप्रजानांरघुध्याराज्यत्यागात्॰संधिमैत्रीपणेनग्रामपंचकरूपेणअत्यल्पोधातिशयान्मथनादौवर्तमानताव्यपदेशः। वर्तमानसा

मीप्येवाकर्तुःस्वेनयोधनीयत्वाभावाभिप्रायेणसुयोधनपदप्रयोगः। कौरवशतमितिशतशब्दोनंतवाची॰२३२ वाणीरेति॰यानिरामिकुंजोडीनशकुनिकोलाहलश्रावंत्साः। गृहकर्मव्यापृतायाबध्वाःसिद्धंत्वंगानिगृहपार्श्ववर्तिवेतसनिकुंजेहतसंकेतायाततउडीनपक्षिकोलाहलंतंकितमायकमवेशायागुरुजनपारतंत्र्येणगृहव्यापृतयायाचतत्रगंतुमशक्तुवंत्साः अवस्थावर्णनमिदंशिष्टंतीतिवर्तमाननिर्देशादवसाद्यविरामः वर्तमानप्रत्ययाभ्यांश्रवणावसादरूपयोःकारणकार्ययोःपुर्वपर्यविपर्ययरूपातिशयोत्सर्गकारः। तेनवोत्कंगातिशयोव्यंग्यः २३३ मात्सर्यमितिः। भोआर्याःविद्वांसःभूधराणांपर्वतानांनितंबाःमध्यभागाःकिंसेव्याभजनीयाः। उदरस्मरेणकंदर्पेणस्मेराःस्मितयुक्तायाविलासिन्यःप्रमदास्तासांनितंबाकटिप्रदेशास्तेव्याद्रीतिसंशयेमात्सर्यमेकतरपक्षपातेनेतरत्रास्थयांउत्सार्यस्वकामइवमत्साहिनाकेशदानात्मात्सर्येतिकाविचार्यनत्वहेकनयासमर्यादंप्रमाणमर्यादासहितंयथातथास्वप्रमाणमितियावत्कार्यंकर्तव्यंउदाहरंतुसयुक्तिकेकथयंतिस्वयंइत्यर्थः किंउतेतिचसंश

यार्थकं · पश्चान्निवंतः । त्रिकद्वयं । कटकोऽस्त्रीनीवोऽङ्गेरिति चामरः इति कश्चित्तत्प्रकाशविरोधात् । तत्संबंधेऽनंतरांतरानुक्तेश्च तस्मात्पूर्वार्द्धमाथेषु मत्तकलं उत्तरार्द्धं तांयांगसुन्दरस्वं किंचादिपदं संशयार्थकं · मत्सर्यं परगुणद्वेषः । कार्यकर्त्तव्यं उदाहरंतु सयुक्तीकं कथयंतिसचयः उत्थायातत · संशयरूपेणोत्तरेणशं सैः पर्वतार्चितंवा एरसेव्याः शृंगारिणिविलासिनीनितंवा एवसेव्याइतिनिश्चयरूपमुत्तरं ध्वन्यते २३४ कथमिति · हेयानि पउत्थानिरक्षतीतिवानिः तस्याउपरि रक्षकतिक्ष्णासिधाराछेदनपतितमत्तकानांशत्रूणांश्रीः स्त्रीकृतातत्स्मादृपः गर्वः कथंनुकइतिशेषः हर्षोऽयमितिछेदस्त्रीकृतेतरैपैपः कथमितिसंबंधः कथमसत्रोदर्शनान्विति इदंचपतइत्यर्थे पतोनिहतारेरपितवयत्नप्रियाऽसौप्रसिद्धाकीर्तिरेनिरपगतांगैर्हिनांहिनांगैरपिवैरिभिः किंचिदिवंस्वर्गंनिनायापितुनीतैवतथाचजीवसेवरक्षणसमर्थेचत्वयिलक्ष्मि यायाहिनांगैः शत्रुभिरपहरणात्मृतानांश्रीहरणंगवोचितइतिऽपातत · प्रतीयमानयानीरयासक्तश्चविनाशनेनत्रैलोक्यविस्तृतकीर्तिस्त्रमिति

स्कऽवातिव्यज्यंते २३५ क्रसलेति क्रस्यवानभवातिरोषोदृष्ट्वाप्रियायाः सदृशं मधरंसभ्रमरपद्मंश्रयिणीवारितंवामेसहस्वेदानींस्वकांतायाऽपपत्तिदृष्टमधरंवीक्ष्यतुष्टेनोष्टितागतोपतोसरव्यानिरपराधत्वबोधनायसखींप्रतितत्कारणोक्तिरियं अधरदशनपर्यवसापिसंभ्रमरपद्माघ्राणंतवेनाध्यवसितनिश्चयनंचमाद्यथाइतिनिवारितेपिधानेविरुद्धाचरणाप्रतिकूले · सोहावेतस्यतुष्टप्रतिक्रोधयंत्रणमितिशेषः इदानीमविचारितदशायांप्रतिनायकासंनिधौचनदासर्वेसुखायायासीदधुनादुःखदमितिभावः । अन्यच्चभ्रमरेणास्याधरःखंडितोनत्पपतिनेतितत्कांतंप्रतिव्यज्यते ममैवेदंध्यमितिप्रतियोगिनींप्रतिइदंमयासमाहितंपुनरेवंत्वयानविधेयमितिरूपपतिंप्रतिप्रियायाएवंदर्शनेरोषोनत्वप्रियायाइतित्वयानानंदोविधेयइति · तत्पत्नीः प्रतिनयेयंसमाहितंभवेयविरुध्यायांसमाश्वसिहितिनाइकांप्रतिऽनयाविणाः इयंनजीवनीति · विदितमेवभवतानत्रमत्समाहितेत्वयाभेदोनविधेयइतिसंरब्धांतरंप्रतिचव्यंग्यानि । बोध्यानि २३६ प्रसारव्यानेति · श्रीतांप्रतिरामसो

क्तिः हे प्रियेइति॰ १भा॰ गोपनीतासंबोधनं प्रसाख्याने निराकरणे रुचिर्यस्यास्त
सायाः तवकरेण रक्तसारावणेन संसूचितं स्वकौर्यस्य योग्यं कर्म कृतं । तच्चलया
तोथासोऽन्यथाकुरुस्योजनउच्चैर्नतोशिरोधतो १। श्लाघनीयत्वात् अन्यथा
कांछनेननम्रीभावापत्तेः । रामेणकुसुमयापेप्रणउचितंयोग्यंनकृतं किंरक्तेन
प्रियंजीवितंयस्यतथाभूतेनकुनः कीदृशेनास्यांदशायामपिहरप्रियाऽ
संरक्तकृतात्व्यर्थंधनुर्विभ्रताधारयताप्रतिकारासमर्थत्वात् तथाचतव्या
परोक्षीपत्नीनांसाक्षिणांदृशास्नेहातिशयेननत॰मेभावादिति भावः । अ
त्रारामेणस्यस्कातरत्वंव्यंग्यं २७ विपरीतिः विपरीततरंतेकृष्णीर्ह्मांणंदृ
ष्ट्वानाभिकमलस्थंहरेर्दक्षिणनयनंरसाकुलाहरितिस्मगयाति॰ रसेनसु
रतावेशेनाकुलाकुरुतांनीवांतिंतु मृगमाहरेः परमेश्वरस्यनयनंगतयाति
आच्छादयति॰ अत्रहरिपदेनदक्षिणनयनस्यसूर्यात्मकत्वंतेननन्मिलना
त्सूर्यरक्तमपत्रेनपद्मसंकोचः ततोश्रमणस्यगमनंतस्मिन्सातिगोपनीयांग
स्यादर्शनेनानिर्यत्रणंनिष्क्रमणंविकसितमितिध्वन्यतेशेषंस्पष्टं २८।
नमेति॰ १यत्र धार्मिकविश्रब्धः सकुलकोऽघनारिस्तेनगोहानही

५८

कछनिकुंजवासिनांहरसिंहेनसोत्कृत्तोइतिपाटेसत्वेयर्थः कुसुमायच
चसार्थंकुंजेधार्मिकपरिश्रमणेनरवेर्दिनसंकेतापास्तानिवारणायोक्तिर्हेधा
र्मिकेतिसाक्षेपसंबोधनंपरस्त्रेयोविषेतत्कृत्वायोगात् लेविश्रब्धः विश्व
स्तः सन्श्रमयामेइशेषः कुतइत्याहासमगरस्यः श्वशुरयात्श्रमेश्रमणं
यत्कृतासीत् श्वशुरेनगोहानधाः कथंछंजकप्रायदृश्यस्तसंबंधिनिकुंजवासि
नादर्पकृतेनसिंहेनमारितः तेनेतिप्रसिद्धार्थकं॰ तेनमिथ्यामयानोच्यतइति
सिंहस्यदयतानगरमागत्यहननात् उच्चयाच्चेनसितत्वभावस्यगृहेश्वनि
वृत्ताश्रमणेनानिकुंजेसिंहापत्यध्वांक्षमराणिषेधोव्यंग्यः ॥ २३ ॥ इतिश्री
काव्योपनामकनागेशभट्टकृतेउद्दाहरणप्रदीपेपंचमउल्लासः ॥५॥ ॥राम-

क्तिः हे प्रिये इति॰ भा॰ उपनीतासंबोधनं प्रत्याख्याने निराकरणे रुचिर्यस्यास्तस्याः नवकरेण रक्तसारावणेन समुचितं स्वकौर्यस्य योग्यं कर्म कृत। न च्चलया त्। थासोऽयं यथा कुरु स्थोजनउच्चैर्नतं शिरोधत्ते ३। श्लाघनीयत्वात् अन्यथा खांछनेन न म्लानिप्राप्तेः। रामेण जुम्भया प्रेम्णउचितं योग्यं न कृतं किं कृतेन प्रियं जीवितं यस्य तथाकृतेन पुनः कीदृशेनास्यां दशायामपि दृशा प्रिया। संरम्भकृतात् व्यर्थं धनुर्विभ्रताधारयता प्रतिकारासमर्थत्वात् तथा वतव्या परोढपत्नीनां सान्निध्यं इक्षा स्नेहातिशयेन न तन॰ मैथुनादि निमागः। अ
त्रासेनगलस्य कातरत्वं व्यंग्यं २३७ विपरीति॰ विपरीतरतैकश्रमीर्द्धाणं ह
ष्टा नाभिकमलस्थं हरेर्दक्षिणं नयनं रसाकुलाइटिति स्यगयति॰ रसेनसु
रतेनाकुलासुरतां निर्वर्तितुमक्षमा हरेः परमेश्वरस्य नयनंगतयति
लाटयति॰ अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वेन तन्निमीलना
दितनयनेन पद्मसंकोचः ततोऽमणस्य गमनं तस्मिन्सति गोपनीयांग
प्रदर्शनेनानिर्यंत्रणं निर्झरणविकसितमिति ध्वन्यतेशेषंस्पष्टं २३८।
ति॰ अत्र धार्मिकविश्रब्धो ध्वः सखनको घमारितरुतेन गोहानही

५८

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017